

An Introduction to the Methodology of Islamic Psychological Studies and the Proposal of a Suggested Model *

Mohammad Ali Rezaei Esfahani¹ and Abbas Ali Vashian² and Asghar Korawand³

Abstract

The current relevance of Islam as a vital resource for identity development and global civilization is highlighted by the interplay of religious and Quranic knowledge on one side, and the reproduction of texts with secular perspectives—often conflicting with religious and monotheistic principles—in the humanities within Islamic nations on the other. This dynamic has elevated the importance of "method and methodology," particularly in the context of producing knowledge in the humanities. Despite significant efforts in the methodological aspects of psychological research, challenges remain. This study employs an interdisciplinary approach grounded in the Quran, aiming to innovate through a meta-synthesis method while critically assessing existing methodologies. The research utilizes meta-synthesis (systematic qualitative review) to evaluate the outcomes and insights of prior studies. Initially, it presents methodological insights derived from Quran-based psychological research within a framework that delineates both similarities and differences. Existing literature in this area is revisited, leading to the proposal of an improved method that leverages the strengths and addresses the weaknesses of current practices. The findings reveal a foundational methodology for analyzing psychological verses, which, through deep contemplation and meaning exploration, can enhance psychological knowledge. Ultimately, a holistic view of revealed texts—employing a timeless, universal, and inclusive approach—can extract psychological insights from the Quran while methodologically integrating Quranic wisdom with psychological sciences, focusing on applied skills to foster knowledge and understanding through an interdisciplinary lens.

Keywords: Method, Methodology, Psychology, Interdisciplinary Studies.

*. **Date of Receiving:** 10 - 11 - 2022, **Date of Approving:** 13 - 3 - 2024.

1. Director of the High Complex of Qur'an and Hadith, Professor of Al-Mustafa University, Qom, Iran: rezaee.quran@gmail.com.

2. PhD, Director of the Department of Quran and Health, Assistant Professor, Al-Mustafa Al-Alamiya University, Qom, Iran: sadra251@gmail.com.

3. Ph.D. in Quran and Science, majoring in psychology, Al-Mustafi University (Corresponding Author): korawand.265@gmail.com.

تحلیل روش‌های رایج مطالعات روان‌شناختی قرآن بنیان و ارائه روش مطلوب *

محمدعلی رضایی اصفهانی^۱ و عباس علی واشیان^۲ و اصغر کوراوند^۳

چکیده

موقعیت جدید اسلام در عصر حاضر و ضرورت نقش‌آفرینی آن به‌عنوان منبعی غنی در سامان‌دهی هویتی و تمدن جهانی، در پرتو علوم مبتنی بر معرفت دینی و قرآنی از سویی و بازتولید متونی با جهت‌گیری‌های غیردینی و گاه متعارض با دین و اندیشه توحیدی در حوزه علوم انسانی، در کشورهای اسلامی از سوی دیگر، به مسئله «روش و روش‌شناسی» به‌واسطه نقش درخور توجهی که در تولید علوم و معارف انسانی ایفا می‌کند، جایگاه ویژه‌ای بخشیده است. با وجود زحمات فراوانی که در حوزه مطالعات روان‌شناختی از حیث روشی انجام شده است؛ اما همچنان چالش‌های روشی در چنین مطالعاتی مطرح است. این تحقیق با رویکرد مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن‌بنیان درصدد است تا با روش فراترکیب ضمن بررسی روش‌های رایج، طرحی نو دراندازد. بدین منظور در این پژوهش با بهره‌گیری از روش فراترکیب (مرور نظام‌مند کیفی) به تحلیل نتایج و یافته‌های پژوهشگران قبلی پرداخته شده است. در این راستا ابتدا اطلاعات روش‌شناختی استخراج‌شده از مطالعات روان‌شناختی قرآن‌بنیان، در قالب ساختاری که شباهت‌ها و تفاوت‌ها را پررنگ می‌کند نمایش داده شد و به بازخوانی آثار موجود در این عرصه همت گمارده و در ادامه با توجه به نقاط قوت و ضعف روش‌های موجود، روش مطلوب ارائه شده است. یافته‌های تحقیق بیانگر وجود روشی بنیادین در تحلیل محتوای آیات روان‌شناختی است که ضمن فهم و کشف معانی، با تدبیر، معانی روان‌شناختی آیات قرآن کریم را زمینه‌ساز تحول در دانش روان‌شناسی کند. در نتیجه نگاه جامع به متون و حیانی، با راهبردی همه‌زمانی، همه‌مکانی و همه‌افزایی گزاره‌های روان‌شناختی قرآن را استخراج کرده و با نگاه کاربردی - مهارتی، در جهت معرفت‌افزایی و دانش‌افزایی، با رویکرد میان‌رشته‌ای، قرآن و علوم روان‌شناختی را از حیث روشی معرفی کند.

واژگان کلیدی: روش، روش‌شناسی، روان‌شناسی، مطالعات میان‌رشته‌ای.

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۹ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۱۰/۲۳.

۱. استاد تمام مجتمع عالی قرآن و حدیث، جامعة المصطفی ص العالمية: rezaee.quran@gmail.com.

۲. دکتری تخصصی مدیر گروه قرآن و بهداشت و سلامت، استادیار جامعة المصطفی ص العالمية، قم، ایران: sadra251@gmail.com.

۳. دکتری قرآن و علم، گرایش روان‌شناسی، جامعة المصطفی ص العالمية (نویسنده مسئول): korawand.265@gmail.com.

مقدمه

روش‌شناسی (methodology) و بهره‌مندی از روش‌های (methods) پژوهشی نظام‌مند، از مهم‌ترین بنیادهای علمی است. نیروی محرکه توسعه و پیشرفت علوم، پژوهش روشمند است. روش پژوهش در مطالعات علمی از اهمیت بسزایی برخوردار است. در واقع تمام دستاوردهای معارف و رشته‌های علمی، جلوه‌ها و تجلیات بهره‌گیری از روش‌های کسب معرفت هستند (فتح‌الهی، متدولوژی علوم قرآنی، ۱۳۹۴: ۲۴۱). یکی از مهم‌ترین ابعاد اسلامی‌سازی علوم انسانی، داشتن روش‌هایی است که با آن‌ها بتوان به این مقصود دست یافت (شریفی، روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی، ۱۳۹۵: ۱۷). از همین روست که یکی از نخستین گام‌هایی که در راستای تبیین و تحدید رویکردهای میان‌رشته‌ای باید برداشته شود، بررسی روش‌شناسانه این رویکرد نوین است (اسماعیلی‌صدرآبادی، تبیین و تحدید روش‌شناختی مفاهیم میان‌رشته‌ای در مطالعات قرآن کریم، ۱۳۹۴: ۱۵۴). مشکل این نیست که متون دینی، قدیمی و تاریخی‌اند؛ بلکه مشکل اساسی، فقدان مهارت لازم برای فهم روشمند معارف روان‌شناختی از متون دینی است. متن ساکت قرآن و حدیث را باید به سخن آورد که از این حقیقت در ادبیات دینی با عنوان «استنتاج» یاد می‌شود و این کار نیازمند مهارت است (پسندیده، روش فهم و تبیین گزاره‌های دینی (قرآن و حدیث)، ۱۳۸۶: ۳۴-۶۷).

بنابراین جهت استخراج و کشف قواعد روان‌شناختی در حوزه مطالعات روان‌شناسی اسلامی بایستی روش‌های مناسب، دقیق، نظام‌مند و روزآمدی را برای پردازش مفاهیم، سازه‌ها و گزاره‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث) در اختیار داشت (نورعلیزده، روش مدلیابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی، ۱۳۹۶: ۶۵). از این رو می‌توان گفت که حرکت روشمند برای کشف ابعاد روان‌شناختی متون دینی، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر در مسیر تولید دانش بومی و اسلامی است (پسندیده، ساختار متن، ۱۳۹۷: ۳-۷). حاصل آنکه از مهم‌ترین چالش‌های مطالعات روان‌شناسی اسلامی، چالش روش‌شناسی است (پسندیده، ساختار متن، ۱۳۹۰: ۳-۷).

هرچند قدم‌هایی در این خصوص برداشته شده است (ر.ک: رضایی اصفهانی، درآمدی بر روش‌شناسی مطالعات قرآن و علوم انسانی، ۱۳۹۶: ۶۷؛ اعرافی، روش‌شناسی استنباط آموزه‌های تربیتی در آینه سیره و کلام امام علی (علیه السلام)، ۱۳۷۹: ۱۵-۲۶؛ همو، فقه تربیتی، ۱۳۹۵: ۲/ ۴۵؛ پسندیده، درآمدی بر روش فهم معارف روان‌شناختی از احادیث، ۱۳۹۰: ۸۸-۱۰۹؛ بهرامی‌احسان، مفهوم‌شناسی افسردگی از منظر قرآن، ۱۳۹۵: ۹؛ کاویانی، روان‌شناسی در قرآن، مفاهیم و آموزه‌ها، ۱۳۹۳: ۳۴؛ شجاعی، کاربرد نظریه حوزه‌های معنایی در مطالعات واژگانی ساختار شخصیت بر پایه

منابع اسلامی، ۱۳۹۳: ۱۵)؛ اما هنوز تا وضعیت مطلوب، فاصله زیادی وجود دارد. متأسفانه آنچه تاکنون در زمینه تولید علم دینی انجام گرفته است، بیشتر حالت روبنایی داشته و کمتر با نگاه روش‌شناختی وارد این قلمرو شده است (اعرافی، بهره‌گیری از روش‌شناسی تحول یافته اجتهادی، لازمه تولید علم دینی، ۱۳۸۹: ۵-۱۰).

همچنین نگاهی به پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه روش‌شناسی در بررسی دیدگاه‌های روان‌شناختی اسلامی، نشان می‌دهد که این عرصه، خالی از کارهای مستقل و مُسجمی است که دیدگاه‌های مختلف را در کنار هم قرار دهد و موجب شود ورای جرح و تعدیل‌ها، به اتقان کارها افزوده شود، درحالی‌که «بازشناسی و بازخوانی روش‌های رایج در مطالعات روان‌شناختی در منابع دینی» از مباحثی است که می‌تواند پشتیبان پژوهش‌های اسلامی در حوزه روان‌شناسی باشد. از این رو هرچند در باب مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، ارزش‌شناختی، روش‌شناختی و معرفت‌شناختی روان‌شناسی اسلامی، کارهای صورت پذیرفته است (ابوترابی، مبانی روش تحقیق در روان‌شناسی اسلامی، ۱۳۹۷: ۱۰۳)؛ اما در بُعد روش‌شناختی نه تنها به نقد روش‌های رایج در روان‌شناسی اسلامی پرداخته نشده است؛ بلکه استخراج روش‌شناسی روشمند و مبتنی بر مبانی معرفتی دینی، مورد غفلت واقع شده است. در این نوشتار محقق تلاش کرده است زمینه روش جامعی را فراهم کند؛ روشی که هم قابل استناد به مجموعه آیات و روایات باشد و هم کارایی مورد انتظار برای کشف گزاره‌های روان‌شناختی از آموزه‌های وحیانی را داشته باشد. در همین راستا، تحلیل روش‌های رایج در مطالعات روان‌شناختی اسلامی و ارائه روش مطلوب پیشنهادی، هدف بررسی در این مقاله است.

۱. مفهوم‌شناسی

از آنجاکه مرور ادبیات پژوهش، نقشی جدی در پژوهش دارد، لذا ابتدا تعاریف واژگان و مفاهیم مورد استفاده در این پژوهش ارائه می‌شود.

یک. روش تحقیق

معمولاً هنگامی که در مورد کار یا تحقیق مهمی سخن به میان می‌آید، بی‌درنگ ذهن انسان به مقوله‌ای به نام «روش» معطوف می‌شود (صمیمی، نقد و بررسی روش‌شناسی فهم دین از دیدگاه علامه طباطبایی و اصحاب مکتب تفکیک، ۱۳۹۵: ۳۷). واژه «روش» معادل لغت «متد» (method) است که از واژه یونانی «متا» به معنای «در طول» و «اودوس» یعنی «راه»، گرفته شده و مفهوم آن «در پیش

گرفتن راهی برای رسیدن به هدف و مقصودی با نظم و توالی خاص است» (کاظمی، روش و بینش در سیاست، ۱۳۷۴: ۲۸). روش در زبان فارسی، اسم مصدر از فعل «رفتن» است و در لغت به معنای «نحوه عمل و چگونگی انجام دادن کاری» است (انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ۱۳۹۰: ۴/۳۷). روش، تکاپو، تعقیب و یا جستجویی است اندیشیده و سازمان‌یافته برای دستیابی به دانش یا قدرت (بیرو، فرهنگ علوم اجتماعی، ۱۳۷۵: ۲/۲۲۳)، و «تلاشی سامان‌یافته و برنامه‌ریزی‌شده برای دستیابی به هدفی مشخص» (حیدری‌فر، مدرسه پژوهش و نگارش، ۱۳۹۱: ۱۹). منظور از روش‌ها، رفتارها و فعالیت‌هایی است که مربی برای هدفی خاص انجام می‌دهد (اعرافی، فقه تربیتی، ۱۳۹۵: ۱/۱۵۵)؛ بنابراین روش علمی عبارت است از گام‌هایی که اگر به درستی برداشته شود، هدف علم را محقق می‌سازد (فتحعلی‌خانی، روش و روش‌شناسی در علوم انسانی اسلامی، چهارچوبی برای تحلیل و ارزیابی نظریه‌های علم دینی و علوم انسانی اسلامی، ۱۳۹۷: ۱۵۶-۱۹۰).

باتوجه به تعاریفی که بیان شد می‌توان نتیجه گرفت روش تحقیق در معنای لغوی به معنای برنامه و عملیاتی است که فرد بعد از ایجاد سؤال در مورد چیزی انجام می‌دهد تا مجهول خودش را معلوم کند. و در اصطلاح، به معنای بررسی همه مراحل تحقیق است (صادقی، خطوط کلی روش تحقیق در منابع اسلامی، ۱۳۸۱: ۱۲۲).

دو. روش‌شناسی

این اصطلاح، ترکیبی از دو واژه «روش» و «شناسی» است. کلمه «روش»، اسم مصدر و در لغت به معنای شیوه، اسلوب، برنامه، قاعده و قانون است. «شناسی» نیز مصدر مرخم «شناختن» است که پس از حذف «باء» از فعل امر «بشناس» و اضافه شدن «باء» به آخر آن، به عنوان پسوند به کار می‌رود (آدریانی، روش‌شناسی استنباط سبک زندگی از قرآن، ۱۳۹۵: ۷). پس روش‌شناسی یعنی شناخت روشی که محقق برای رسیدن به هدف تحقیق خود، به کار گرفته است (اعرابی، استراتژی تحقیق پدیدارشناسی، ۱۳۹۰: ۱۴). به عبارت دیگر، روش‌شناسی، دانشی است که در آن، روش یا راهی که پژوهش، معرفت و اندیشه، طی کرده است یا می‌تواند و یا باید طی کند، مورد شناسایی قرار می‌گیرد (جمشیدی، مبانی و روش‌شناسی تبیین، ۱۳۸۷: ۳۱۱). آگاهی از منطق و روش‌های تحقیق در علوم، خصوصاً در حوزه علوم انسانی، برای تدبّر در مباحث متنوع قرآن بسیار ضرورت دارد که به علم «متدلوژی یا روش‌شناسی»، موسوم است (نقی‌پورفر، پژوهشی پیرامون تدبّر در قرآن، ۱۳۸۱: ۱۸۳).

سه. روان‌شناسی

دانش روان‌شناسی (psychology) به‌عنوان یک رشته علمی در سال ۱۸۷۹ میلادی توسط روان‌شناسی به نام ویلهلم وونت (Wilhelm Wundt) پایه‌گذاری شد (وین، روان‌شناسی عمومی، ۱۳۹۳: ۹۸). در تعریف این علم می‌توان گفت، روان‌شناسی یکی از شاخه‌های علوم انسانی است که به مطالعه رفتارها و فرایندهای آشکار و پنهان و هوشیار و ناهشیار ذهنی و روانی انسان می‌پردازد (لطف‌آبادی، خرد مینوی در روش‌شناسی علمی پژوهش‌های روان‌شناسی و علوم تربیتی در ایران، ۱۳۸۵: ۴۶-۹۶). در مورد هدف این علم گفته شده است، روان‌شناسی دانشی است که به‌صورت علمی و روشمند، فرآیندهای روانی و رفتارهای انسان را مطالعه می‌کند تا «قانون‌های حاکم بر رفتار و روان» را کشف کند. این کشف به دانشمندان کمک می‌کند تا از طریق تحلیل رفتارها و فرآیندهای روانی، به توصیف، تبیین، پیش‌بینی و کنترل آن‌ها اقدام کنند (پسندیده، روان‌شناسی اسلامی؛ اسلامیزه‌کردن روان‌شناسی یا تنویر کردن معارف اسلامی؟ ۱۳۹۴: ۵-۱).

در حال حاضر رویکرد تجربی و مشاهده رفتار انسان‌ها، یکی از مهم‌ترین «منابع شناخت» انسان‌هاست که بر سراسر دانش روان‌شناسی سایه افکنده است، اما علاوه بر رویکرد تجربی به علم، قرآن و منابع حدیثی و به‌طور ویژه قرآن کریم به‌عنوان یک منبع قطعی السند، منابعی هستند که می‌توان علمی را از آن‌ها استخراج کرد که گزاره‌ها و اشارات روان‌شناختی قرآن نمونه‌ای از آنهاست (رضایی اصفهانی، تبیین مبانی تفسیر روان‌شناختی قرآن کریم، ۱۳۹۹: ۵۳-۷۳).

چهار. مطالعات میان‌رشته‌ای

مطالعات میان‌رشته‌ای این است که یک مسئله از دیدگاه دو دانش مورد بررسی قرار گیرد و از آنجاکه بسیاری از مسائل و موضوعات قرآنی، چندتباری هستند، لازم است که به‌صورت میان‌رشته‌ای، مورد تحقیق و مطالعه قرار گیرند. البته استفاده از مطالعات و تحقیقات میان‌رشته‌ای، منافاتی با استفاده از روش‌های مختلف مطالعات برون‌قرآنی و تطبیقی ندارد؛ بلکه گاهی استفاده از آنها در تحقیقات میان‌رشته‌ای ضروری است (رضایی اصفهانی، روش‌شناس مطالعات میان‌رشته‌ای در تفسیر قرآن، ۱۳۸۸: ۱۱۵-۱۳۰)؛ بنابراین مراد از رابطه قرآن و روان‌شناسی نیز این است که متون دینی با همان ساختار بیانی خاص و گزاره‌های به‌ظاهر پراکنده‌ای که دارند، دربردارنده معارف روان‌شناختی نابی هستند که باید شناسایی و کشف شوند و توسط متخصصان، تنظیم و طبقه‌بندی شوند.

۲. پیشینه تحقیق

چندی است که مفهوم روش‌شناسی، در محافل علمی و دینی ما مطالبه و مباحث گوناگونی درباره آن مطرح می‌شود. تاکنون درباره روش‌شناسی مطالعات روان‌شناختی دینی تلاش‌هایی گسترده انجام شده و معانی بسیاری برای آن برشمرده‌اند. امکان و ضرورت تولید علم دینی یا علوم انسانی - اسلامی با استفاده از روش‌های اسلامی و به‌ویژه اجتهادی و نحوه تعامل آن‌ها با روش‌شناسی علم با رویکرد تجربی، همواره بخشی از گفتمان‌های علمی اندیشمندان و پژوهشگران را به خود اختصاص داده و مورد تضارب آرا بوده است (ر.ک: رضایی اصفهانی (رضایی اصفهانی، منطق تفسیر قرآن (۳)، ۱۳۹۲: ۴۵؛ گلشنی، از علم سکولار تا علم دینی، ۱۳۸۸: ۵۸؛ باقری، هویت علم دینی، ۱۳۹۴: ۷۰)؛ اما در صحنه عمل با در نظر گرفتن چنین سبکی، در طراحی روشی نظام‌مند و ساخت‌یافته، توفیق چندانی نبوده است (نورعلیزده، روش مدلیابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی، ۱۳۹۶: ۷۹). البته گام‌های بسیار مهمی در زمینه روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و علوم انسانی، توسط دکتر رضایی اصفهانی، چه در قالب تأسیس رشته‌های مختلف قرآن و علم (چنان‌که در جامعه المصطفی، بیش از ده گرایش در رشته قرآن و علم در مقطع دکتری در حال اجراست) و چه در قالب دیدگاه‌های نظری در روش‌شناسی رشته‌های میان‌رشته‌ای (رضایی اصفهانی، درآمدی بر روش‌شناسی مطالعات قرآن و علوم انسانی، ۱۳۹۶: ۱۶۰؛ همو، روش‌شناس مطالعات میان‌رشته‌ای در تفسیر قرآن»، ۱۳۸۸: ۱۱۵-۱۳۰)، برداشته شده است که نقطه عطفی در این عرصه به شمار می‌آید. دکتر حسنی و علی‌پور در پژوهش خود (حسنی و علی‌پور، روش‌شناسی اجتهاد و اعتبارسنجی معرفتی آن، ۱۳۸۶: ۱۰-۵۹)، با تأکید بر ضرورت بهره‌گیری از روش اجتهادی در تولید علوم انسانی - اسلامی و اعتبارسنجی معرفتی آن صرفاً به معرفی زیرساخت‌های پارادایم اجتهادی دانش دینی پرداخته‌اند. البته گام‌هایی برای عملیاتی‌سازی این نوع روش‌شناسی برداشته شده و روش‌هایی به‌صورت کلی با رویکرد اجتهادی معرفی شده است. در جنبش اصلاحی جدید، اندیشمندان اسلامی تلاش داشتند با تغییر در روش‌شناسی علم، مدلی کارآمد از علم اسلامی ارائه دهند؛ مدلی که بتواند به‌عنوان رقیبی توانمند در مقابل رقیب سرسخت فعلی، یعنی نظریه مُدرن و سکولار غرب، از موجودیت و هویت خود دفاع کند؛ بنابراین برای رقابت با نظریه سکولار مدرن که مبانی روش‌شناختی مشخص و شفاف دارد، نیازمند چارچوبی از علم اسلامی هستیم که بتواند در مقابل رقیب سرسخت خود، از مبانی روشن روش‌شناسی برخوردار باشد (ایمان و کلاته‌ساداتی، روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان، ۱۳۹۲: ۱۶). براین اساس بسیاری از متفکرانی که در نهضت فکری اخیر فعالیت داشتند، به‌خصوص اندیشمندانی که به بحث اسلامی‌سازی علوم انسانی پرداخته‌اند، به‌نوعی در پی تدوین روش‌شناسی اسلامی بودند که از نظر آنها باید بر پایه‌های مبانی بنیادین اندیشه قرآنی، استوار شود (همان: ۴۱).

رویکرد استفاده از متون دینی در تحقیقات روان‌شناختی سابقه دیرینه دارد؛ اما به روش‌شناسی آن کمتر پرداخته شده است (پسندیده، روش فهم روان‌شناختی متون دینی، ۱۳۹۶: ۶۶). هرچند در میان صاحب‌نظران این عرصه در چندوچون روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی، ازجمله روان‌شناسی اسلامی و چگونگی روش پژوهش در آنها، از نظر درون‌دینی و اجتهادی بودن، یا تجربی یا تلفیقی بودن، هنوز چالش‌هایی وجود دارد (خسروپناه، دین‌شناسی، ۱۳۸۹: ۹۰)؛ اما امروزه روش‌های اجتهادی و مبتنی بر متون دینی (تفسیری و فقه‌الحديثی) و بهینه‌سازی آن برای علوم انسانی، از مقبولیت بیشتری برخوردار است. آیت الله اعرافی برای کشف گزاره‌هایی همچون گزاره‌های روان‌شناختی از متون دینی، دو رویکرد اصلی را معرفی می‌کند (اعرافی، روش‌شناسی استنباط آموزه‌های تربیتی در آئینه سیره و کلام امام علیه السلام، ۱۳۷۹: ۲۲). در رویکرد اول براساس اصول و قواعد معتبر و شیوه‌های متنوع تفسیر متن و فارغ از مطالعه پیشین هر نظریه و فرضیه‌ای، در حد امکان به بررسی متن پرداخته می‌شود و مدلول و محتوای آن به دست آورده می‌شود. این راهبرد بر پایه همان مفاهیم درون‌متنی استوار است. در روش دیگر مفاهیم و نظریه‌های مطرح در حوزه‌های گوناگون بشری همچون روان‌شناسی بر متن دین عرضه و تلاش می‌شود تا موضع متن دینی در آن زمینه استخراج شود. سابقه این رویکرد در روش شهید صدر قابل پیگیری است. ایشان روش خود را در هفت مرحله (مسئله‌شناسی، پیشینه‌شناسی، طرح سؤال، استنتاج از قرآن، مطالعه ...)، پی‌ریزی کرده است (بهمنی، الگوی مفهومی نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان براساس دیدگاه شهید صدر، ۱۳۹۶: ۷۸). از دیدگاه شهید صدر فرایند استنتاج از قرآن کریم، امری کاملاً علمی و تخصصی است. کوشش‌هایی که در این فرایند انجام می‌شود، نسبت یافته‌ها و نظریه‌های به‌دست‌آمده به قرآن و خدای متعال را تضمین می‌کند. از آنجاکه این نسبت اهمیت دارد، کوشش‌های علمی و اجتهادی در این فرایند نیز دارای اهمیت فوق‌العاده‌ای است؛ از این‌رو لازم است مؤلفه‌های آن به‌گونه‌ای بازآفرینی شود که هم ظرفیت کافی برای قرآن‌پژوهی منتج به نظریه را داشته باشد و هم از اعتبار کافی اجتهادی برخوردار باشد. استنتاج قرآن، یعنی طرح پرسش در پیشگاه قرآن کریم و طلب نطق و پاسخ از آن. این تعبیر نخستین بار از سوی امام علی علیه السلام، مطرح شده است. عالمان دینی آن را بر تفسیر قرآن به قرآن، تأویل، تفسیر موضوعی و استنباط از قرآن اطلاق کرده‌اند که هریک بُعدی از ابعاد استنتاج را دربرمی‌گیرد (صفره، استنتاج قرآن، ۱۳۸۹: ۱۶۴-۱۳۹). نخستین مؤلفه استنتاج قرآن کریم از دیدگاه شهید صدر، تبیین علمی روش برداشت از قرآن کریم است (بهمنی، نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان، ۱۳۹۷: ۲۱۷).

دکتر بهرامی و همکاران در روش‌شناسی پژوهش افسردگی از منظر قرآن، رویکرد دوم را محور کار خود قرار داده‌اند. هرچند آنها در ارائه الگویی برای پژوهش‌های قرآنی در حوزه روان‌شناسی کوشیده‌اند، اما فرایند نه چندان دقیق، همه‌جانبه و سازمان‌یافته‌ای را برای روش خود، ذکر کرده‌اند که در نهایت نتایج به محک روش تجربی گذاشته می‌شود (بهرامی احسان، مفهوم‌شناسی افسردگی از منظر قرآن، ۱۳۹۵: ۹). امروزه با وجود تحول و توسعه در روش‌شناسی اجتماعی، برخی از محققان و صاحب نظران معتقدند، دامنه این روش‌ها باید به علوم دیگر مثل روان‌شناسی نیز تعمیم یابد و بدین منظور هم مراکز نوپای تخصصی نیز تأسیس شده است که پروژه «روش‌شناسی استنباط آموزه‌های اخلاقی از منابع اسلامی» از جمله آن‌هاست. دکتر باقری در برخی آثار خویش به تبیین ابعاد مختلف دیدگاه خویش درباره روش‌شناسی دانش تربیت اسلامی و بلکه هرگونه علم انسانی دینی به معنای عام پرداخته و رویکرد خویش را با عنوان رویکرد «استنباطی - تأسیسی» نامگذاری کرده است (باقری، مناظره‌هایی در باب علم دینی، ۱۳۹۴: ۹۶). دکتر پسندیده «روش‌شناسی فهم معارف روان‌شناختی از احادیث» را به هدف ارائه روش استخراج قوانین روان‌شناختی و شناسایی مباحث علمی از متون دینی در سه حوزه گزاره، مفهوم و نظام میان مفاهیم، مطرح کرده است. وی بدون پرداختن به مباحث روش‌شناختی، در تدوین روش فهم معارف روان‌شناختی از احادیث، اقدامات شایسته‌ای انجام داده و فنون استخراج قوانین روان‌شناختی از متون دینی را تا تحلیل مفاهیم روان‌شناختی پیش برده است (درآمدی بر روش‌شناسی فهم معارف روان‌شناختی از احادیث، ۱۳۸۶: ۸۸-۱۰۸). در بین مراکز پژوهشگاهی در ایران که هدف از تأسیس آن‌ها اسلامی‌سازی علوم انسانی بوده است، متأسفانه هنوز کار مستقلی در باب روش‌شناسی در حوزه روان‌شناسی اسلامی، صورت نگرفته است. هرچند کتاب‌هایی در زمینه‌های مختلف روان‌شناسی اسلامی (مانند: دکتر سالاری فر، ۱۳۸۹، دکتر کاویانی، ۱۳۹۳، دکتر آذربایجانی، ۱۳۸۲، دکتر شجاعی، ۱۳۹۴) نوشته شده است؛ ولی در اکثر آنها یا اصلاً به روش‌شناسی پرداخته نشده است و یا به صورت کاملاً کلی و مبهم به روش اشاره شده است. علاوه بر اینکه آثار یادشده، از منظرهای مبانی فلسفه دینی، معرفت‌شناختی، فلسفه منطق، فلسفه اصول، ساختاری، کارکردی و گفتمانی، دچار کاستی‌هایی هستند.

باتوجه به تنوع آرا و انظار در باب علوم انسانی اسلامی، خاصه روان‌شناسی اسلامی و تلقی‌های متنوع و گاهی متضاد در روش‌های دستیابی به آن، پژوهش پیش‌رو بر آن است با نیم‌نگاهی به سابقه این مسئله، نقش روش‌شناختی رویکردهای مختلف در روان‌شناسی قرآن بنیان را مورد تبیین و بررسی قرار داده و باتوجه به نقاط قوت و ضعف دیدگاه‌های موجود، پُلی به نظریه مختار و تلقی روش‌شناختی آن نیز بزند، بنابراین هدف این پژوهش، «تحلیل روش‌های رایج در مطالعات روان‌شناختی اسلامی و ارائه روش مطلوب» است.

۳. تحلیل دیدگاه‌های روش‌شناختی در مطالعات روان‌شناختی اسلامی

روان‌شناسی به‌عنوان یکی از حوزه‌های مهم در علوم انسانی، از سال‌ها پیش، خصوصاً سه دهه اخیر، محل تأمل محققان برای پژوهش در حوزه روان‌شناسی اسلامی بوده است. در تبیین دشواری‌های تحقیق در روان‌شناسی قرآن‌بنیان و حتی به بیراهه رفتن برخی از رویکردهای آن، می‌توان به نبود یا کمبود ملاحظات روش‌شناختی روان‌شناسی قرآن‌بنیان، اشاره کرد. ازاین‌رو می‌بایست با دیدی منصفانه و نقّادانه، به روش‌شناسی روش‌های موجود در این عرصه بپردازیم.

یک. روش معادل‌یابی موضوعی (تحلیل دیدگاه دکتر عثمان نجاتی)

دکتر عثمان نجاتی ازجمله اندیشمندانی است که در برخی آثار خود به تبیین ابعاد مختلف دیدگاهش درباره روش‌شناسی روان‌شناسی اسلامی پرداخته است.

الف. تحلیل مبانی

اول. پیشینی‌انگاری ماهیت روان‌شناسی اسلامی

وی کوشیده است، بیشتر مباحث مطرح در روان‌شناسی را در قرآن جستجو کند و در کتاب دیگرش با نام «حدیث و روان‌شناسی» می‌کوشد مفاهیم روان‌شناسی را در احادیث پیامبر ﷺ بیابد. ازاین‌رو فصل‌هایی از کتاب خود را به مباحثی چون «یادگیری، تفکر، یادآوری و فراموشی، سیستم مغز و اعصاب، و روان‌درمانی» اختصاص داده و تلاش کرده است که همه را در قرآن و از دیدگاه قرآن، شناسایی کند. رویکردی را که نویسنده در کتاب به کار برده است، می‌توان رویکرد تابعی نامید؛ زیرا پیرو مباحث روان‌شناسی معاصر بوده و کوشش کرده است تا آن مباحث را در قرآن بازیابی کند. در چنین رویکردی تلاش می‌شود متون و دلایلی از کتاب و سنت آورده شود که یا در جهت تأیید آنچه در نظریه‌های روان‌شناسی آمده است، یا در جهت اثبات تقدم اسلام در مسائل روان‌شناسی باشد. به‌کارگیری این روش، ناشی از این فرض است که قرآن درباره همه مسائل روان‌شناسی سخن گفته است. مفروضه اصلی نجاتی این است که هر آنچه در علم روان‌شناسی است، در قرآن نیز پیشاپیش، مطابق با آن وجود دارد؛ اما نکته اینجاست که شاید با بهره‌گیری از چنین روش‌هایی، تنها این نکته روشن شود که در قرآن، مسائل روانی انسان آمده است و به‌ظاهر همه مسائل و موضوعات؛ اما نه به شیوه‌ای متفاوت، بلکه مطابق با آنچه روان‌شناسان قرن بیستم گفته‌اند؛ بنابراین در جای‌جای این کتاب، سخن از فروید، اسکینر، و لپی و روان‌شناسانی است که از نظر نویسنده، حرف‌هایشان در برخی موضوعات، همان حرف‌های قرآن است. نویسنده در بخشی از کتاب، با استناد به آیات قرآنی از برخی

مکانیسم‌های دفاعی سخن می‌گوید و بر آن شده است که چهارده قرن پیش از فروید، در قرآن بیان شده است؛ برای نمونه، درباره واکنش‌سازی (واکنش وارونه) آورده است: منافقان برای پنهان کردن احساس نفرت و دشمنی خود نسبت به مسلمانان، به واکنش‌سازی متوسل می‌شدند و برای همین، هنگام سخن گفتن با آنها، خوب حرف می‌زدند و با پوشاندن نفرت و دشمنی خود نسبت به مسلمانان، اظهار محبت می‌کردند و کارهایشان را تحسین می‌کردند: «وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهُمْ خُشْبٌ مُسْنَدَةٌ يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ» (منافقون/ ۴)؛ «ای رسول، تو چون کالبد جسمانی آن منافقان را مشاهده کنی، تو را به شگفت آرند و اگر سخن گویند (بس خوش‌گفتار و چرب‌زبانند)، به سخن‌هایشان گوش فراخواهی داد» (نجاتی، قرآن و روان‌شناسی، ۱۳۹۱: ۳۴۴). بی‌توجهی به این اصل راهبردی در روش‌شناختی، موجب شده است که نجاتی، در هنگام ورود به منابع دینی، بالاخص قرآن کریم، بسیاری از مفاهیم روان‌شناختی را منطبق با آیات قرآن کریم بدانند.

ب. تحلیل قواعد

دست یافتن بر باطن و نهان متون و لایه‌های زیرین و قوانین علمی نهفته در آن، به‌ویژه قرآن کریم، در صورتی که از چارچوب روش‌شناسی و اصول فهم و تفسیر، از جمله دلالت عقلایی الفاظ بر معانی، خارج بوده و با هیچ‌یک از اقسام دلالت‌ها و قواعد فهم منطبق نباشد، ذکر آن به‌عنوان معنا و مدلول کلام، ناروا و پذیرفتن آن خطاست و تنها در صورتی که براساس این قواعد صورت بگیرد، پذیرفتنی و قابل اعتماد است. البته بیان این‌گونه برداشت‌ها به‌صورت احتمالی که بعداً برای آن شواهد قابل پذیرشی یافت شود، مانعی ندارد (رجبی، روش تفسیر قرآن، ۱۳۸۳: ۱۹۹). فهم معانی، زمانی اعتبار خواهد داشت که منطبق با قواعد فهم مقصود متن و براساس قرائن و شواهد کافی به حقایق علمی باشد (نورعلیزاده و میانجی، روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی، ۱۳۹۶: ۱۸۷). براین اساس، پیش‌فرض انطباق اراده جدی متکلم با اراده استعمالی، فقط بعد از فحص از همه قوائن درون‌متنی و برون‌متنی امکان‌پذیر است. همین پیش‌فرض موجب شده است که نویسنده در استخراج مطالب روان‌شناختی از قرآن و منابع دینی، توجهی به قرائن درونی و بیرونی نداشته باشند.

ج. تحلیل مراحل

دکتر عثمان نجاتی نظریه‌پردازی در زمینه روان‌شناسی اسلامی را مبتنی بر طی «هشت مرحله» می‌داند (دیدگاه مذکور برگرفته از مقاله منهج التأصيل الإسلامي لعلم النفس اثر دکتر محمد عثمان

نجاتی استاد روان‌شناسی دانشگاه قاهره مصر است که در مجله المسلم المعاصر سال ۱۹۹۰ چاپ و توسط آقای نجیب‌الله نوری با عنوان روش و مراحل پایه‌گذاری روان‌شناسی براساس اسلام ترجمه شد و در شماره ۲۵ از نشریه پژوهش و حوزه در سال ۱۳۸۵ منتشر شده است).

مرحله نخست که از آن به مبانی و پیش‌فرض‌های روان‌شناسی اسلامی یاد شده است به تبیین اصول مسلمی از معارف اسلامی به‌عنوان پایه‌های اساسی نظریه‌پردازی درزمینه روان‌شناسی با رویکرد اسلامی می‌پردازد. این اصول شامل مقوله‌های کلیدی مانند: ایمان به خدا، ایمان به کتب آسمانی، پیامبران و روز رستاخیز، وحدت واقعیت در دوروش عقل و وحی، شمول آفرینش انسان نسبت به ماده و روح، آزادی انتخاب و اراده و لزوم رجوع به قرآن و حدیث برای کسب دانش یقینی انسان‌شناسی می‌شود.

مرحله دوم، با عنوان اشراف بر دانش روان‌شناسی، اشاره به لزوم تسلط پژوهشگران این عرصه بر علم روان‌شناسی، به‌ویژه به لحاظ گستردگی آن و انشعاب به شاخه‌های مختلف دارد.

مرحله سوم، تسلط بر اصول و مبانی اسلام، در نظر گرفته شده است. براساس این مرحله پژوهشگران لازم است آشنایی کافی با اصول و مبانی اسلام داشته باشند. اگر این تسلط بی‌واسطه و مباشرتاً محقق نباشد لازم است از کمک عالمان دین‌شناس بهره برد و موضوعات روان‌شناسی را در اختیار آنان قرار داده تا دیدگاه اسلامی را در مقوله مذکور به دست آورند.

مرحله چهارم، اطلاع کافی از آراء روان‌شناختی دانشمندان مسلمان است. مقصود از دانشمندان، اعم از فلاسفه، متکلمان و علمای اخلاق است که می‌توانند به پرورشیدن پیشینه مطالعات اسلامی روان‌شناسی کمک کنند.

مرحله پنجم، نقد و بررسی روان‌شناسی موجود است که براساس مراحل گذشته و بر پایه منابع اسلامی، مطالب سازگار با آموزه‌های اسلامی از غیر آن، تفکیک می‌شود.

مرحله ششم، انجام پژوهش‌های نظری و تجربی است. این کار با استفاده از پژوهشگران مراکز مختلف و مطالعه مجدد مفاهیم روان‌شناسی از دیدگاه اسلام، صورت گرفته و دست‌آوردهای آن به بوته تجربه واگذار می‌شود تا از منظر پژوهش‌های تجربی نیز تأیید شود.

مرحله هفتم، برگزاری سمینارها و همایش‌های علمی است که به منظور ایجاد رابطه نظام‌مند میان پژوهشگران عرصه روان‌شناسی اسلامی و گفتمان‌سازی در این عرصه امری ضروری است.

مرحله نهایی، بازطراحی روان‌شناسی در چارچوب اسلام نامیده شده است که بر پایه دست‌آوردهای مراحل پیشین امکان بازنویسی مجدد کتب آموزشی روان‌شناسی با رویکرد اسلامی فراهم می‌آید (نوری، روش و مراحل پایه‌گذاری روان‌شناسی براساس اسلام، ترجمه مقاله منهج التأویل الإسلامی لعلم النفس اثر دکتر محمدعثمان نجاتی، ۱۳۸۵: ۲۵).

باید نحوه سیر روش‌شناختی فهم‌پژوهی، بررسی و میزان فهم صحیح و روشمند از متون اسلامی، مورد ارزیابی و سنجش قرار گیرد. یکی از لوازم روش تفسیری نجاتی، تکیه بر امور ثابت‌نشده و غیرمسلم است. نویسنده گرچه خود بر این باور است که منابع دینی، دارای چنین قابلیت‌های درزمینه تبیین و تحلیل رفتار و فرایندهای ذهنی است؛ ولی برای رسیدن به این هدف، نیازمند دقتی بالا در استخراج آیات و روایات و استفاده از روشی قابل دفاع در تبیین آنهاست که به‌طور خاص نویسنده در کتاب‌هایش در ارائه مطالب خود آن را از نظر دور داشته و با ارائه و دسته‌بندی تعدادی آیه و روایت تلاش کرده است جایگاه قرآن و متون روایی را در این باره نشان دهد؛ ولی با تأمل در آثار موجود به دست می‌آید چنین سطحی‌نگری در این خصوص نمی‌تواند جامعه علمی را متقاعد کند که منابع دین‌شناخت، قابلیت ارائه‌دادن علوم انسانی، خاصه روان‌شناسی را دارد (نوبری، بازنگری در فصل روان‌درمانی در قرآن، ۱۳۹۹: ۸۱۷-۸۲۷).

ملاحظه دوم آنکه برخی از مراحل یادشده توسط مؤلف، اساساً جزئی از فرآیند مطالعات اسلامی روان‌شناسی، نیست؛ بلکه از لوازم بدیهی آن است؛ مانند مراحل دوم و سوم که برخورداری از تخصص در دانش روان‌شناسی و اشراف بر معارف اسلامی عنوان شده است. همچنین نحوه مواجهه یافته‌های روان‌شناسی با آموزه‌های اسلامی - با وجود تفصیل ارائه‌شده در مراحل و تبویب آنها - به‌خوبی روشن نشده است که این مواجهه و استنباط چگونه و با چه روشی صورت می‌گیرد.

نتیجه اینکه این دیدگاه با وجود بهره‌مندی از نکات سودمند و توجه به لوازم متعدد مطالعات اسلامی روان‌شناسی، از ابهاماتی نیز برخوردار است. رویکرد دکتر عثمان نجاتی بر مبنای «معادل‌یابی تطابقی» است. ایشان کوشیده است بیشتر مباحث مطرح در روان‌شناسی را در قرآن شناسایی کند و به مقایسه بگذارد. از این رو فصل‌هایی از کتاب خود را به مباحثی چون یادگیری، تفکر، یادآوری و فراموشی، سیستم مغز و اعصاب و روان‌درمانی اختصاص داده است. باین حال، او علاوه بر مقایسه، در تلاش بوده است آن دسته از متون و دلایل از کتاب و سنت آورده شود که یا در جهت تأیید آنچه در نظریه‌های روان‌شناسی برآمده باشد و یا در جهت اثبات تقدم اسلام در مسائل روان‌شناسی باشد (نوبری، بازنگری در فصل روان‌درمانی در قرآن، ۱۳۹۹: ۸۱۷-۸۲۷)..

دو. روش تبیین متون دینی (تحلیل دیدگاه دکتر عباس پسندیده)

رابطه قرآن و علم، موضوعی است که مدت‌هاست به‌عنوان دل‌مشغولی دانشمندان اسلامی، مورد توجه قرار گرفته است. در این میان مباحث علوم انسانی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و در این راستا اندیشمندان مسلمان، به پژوهش و تألیف آثار مرتبط اقدام کرده‌اند. کتاب‌ها و تصنیفات جناب دکتر

پسندیده، به علت گستره توجه به روان‌شناسی در قرآن و حدیث، از اهمیت ویژه‌های برخوردار است. به دلیل اینکه استخراج محتوای روان‌شناسی مبتنی بر متون دینی (قرآن و احادیث)، به‌طور نظام‌مند از طرف ایشان با عنوان «پژوهش در خانواده احادیث» صورت گرفته است. در ادامه به تحلیل اصول روش‌شناسی ایشان می‌پردازیم.

الف. تحلیل مبانی

یکی از مبانی انسان‌شناختی که در همه آثار مؤلف گرامی به‌وضوح دیده می‌شود، ضابطه‌مندی روان انسان است. ایشان در این مورد می‌نویسد: «ساختار روحی و روانی انسان، قانون‌مند و ضابطه‌مند بوده و قوانین آن بر همه بخش‌های مختلف حیات بشری حاکم است. این ساختار را خداوند متعال طراحی کرده و شکوفایی و سقوط انسان در همین چارچوب شکل می‌گیرد و تعالی و درمانش نیز با استفاده از همین قوانین صورت می‌پذیرد.» (پسندیده، در آمدی بر روش‌شناسی فهم معارف روان‌شناختی از احادیث، ۷۲: ۱۳۹۰). توجه به این مبنا در روش‌شناسی ایشان موجب شده است که در هنگام استخراج گزاره‌های روان‌شناختی از آیات و روایات، به جنبه «مشکل یا همان وضعیت نامطلوب» عنایت خاصی داشته باشند.

ب. تحلیل قواعد

از نقاط قوتی که در دیدگاه مؤلف وجود دارد، این است که ایشان هدف اصلی در پژوهش‌های روان‌شناختی در متون دینی را کشف اصول و قوانین پایه و همچنین کشف مشکل یا مسئله روان‌شناختی از لابه‌لای متون می‌دانند. این همان چیزی است که به آن «پژوهش معکوس» می‌گویند (همان: ۸۸-۱۰۰).

ج. تحلیل مراحل

مؤلف به‌صورت کلی چهار مرحله را در ارتباط با متن در نظر می‌گیرند: مرحله اول: تجزیه و تحلیل متن؛ مرحله دوم: صورت‌بندی علمی یافته‌های متن؛ مرحله سوم: تدوین نتایج، و مرحله چهارم: امکان‌سنجی تعمیم یافته‌ها.

نتیجه اینکه در ارزیابی این رویکرد در استخراج روان‌شناسی اسلامی از منابع دینی (قرآن و احادیث)، تردیدهایی در مورد نقش تجربه بشری در مورد ارزیابی حدیث وجود دارد. از طرفی حدیث را قابل تنزل به تجربه و دریافت‌های بشری نمی‌دانیم و از طرف دیگر تجربه را معیار صحت احادیثی می‌دانیم که در سند آنها شک وجود دارد. خُب اگر با داده‌هایی تجربی - حدیثی به‌گونه‌ای معنا شد که با

آن داده مطابقت داشت و مورد قبول واقع شد و پس از چندی مانند بسیاری از داده‌های علمی دیگر، مورد تردید واقع شد و رد شد، تکلیف مجموعه احادیث اعتباریافته با آن، چه می‌شود؟ (فداکارداورانی، رویکردشناسی و ارزیابی مطالعات روان‌شناسی اسلامی، ۱۳۹۹: ۱۲۳).

سه. روش رهیافت قرآنی (دیدگاه دکتر محمد کاویانی)

دکتر کاویانی با هدف دستیابی به دانش روش‌شناختی پیشینی تولید علم اجتماعی اسلامی به‌طور عام و در تطبیق آن بر برخی مقوله‌های علوم اجتماعی به‌صورت خاص، پژوهش‌های متعددی را انجام داده است. باتوجه‌به دغدغه زیادی که مؤلف گرامی در زمینه اسلامی‌سازی روان‌شناسی داشته و دارند، بر ماست که در ابتدا به اصول اساسی مد نظر در این مهم بپردازیم.

الف. تحلیل مبانی

یکی از کاستی‌های روش‌شناختی در روش مؤلف گرامی، بی‌توجهی به مبانی و پیش‌فرض‌هایی است که در «فهم متون» و آنچه واقعاً در روند فهمیدن، تأثیرگذار است. در تبیین روان‌شناختی این کاستی می‌توان گفت که ناآشنایی با میزان تأثیرگذاری این مبانی و پیش‌فرض‌ها در فهم متن، موجب شده است که مؤلف در مورد این مبانی، عنایت ویژه‌ای نداشته باشند.

بر همین اساس از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر روش‌شناسی مؤلف، بی‌توجهی و خودآگاهی بر مبانی برداشت از متون دینی است. این بی‌توجهی موجب شتابزدگی در برداشت از متون دینی، بالاخص آیات قرآن شده است.

از پیامدهای چنین پیش‌فرضی این است که فضای ذهنی پژوهشگر هنگام جستجو در منابع دینی، به‌صورت خودکار، به‌دنبال موضوعات و محتوایی خواهد بود که با مفاهیم موجود در ذهن خود پژوهشگر، کمترین تناسب و مشابهتی داشته باشد. از این‌روست که داده‌های منابع دینی، صرفاً به‌عنوان شواهدی بر مفاهیم ذهنی پژوهشگر خواهند بود. به‌عنوان نمونه مؤلف گرانقدر، هنگامی که از «انگیزش در قرآن» بحث می‌کند، واژه‌هایی را که باعث انگیزش‌های اکتسابی در مؤمنان و پیروان قرآن می‌شوند را بیان کرده و برای هرکدام، آیاتی را در پاورقی می‌آورد، از جمله: «واژه «بعث»: ﴿قَبَعَتْ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُؤَارِي سَوْءَةَ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْلَتَا أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُؤَارِيَ سَوْءَةَ أَخِي. فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ﴾ (مانده/ ۳۱)؛ «سپس خداوند زاغی را فرستاد که در زمین، جستجو (و کندوکاو) می‌کرد؛ تا به او نشان دهد چگونه جسد برادر خود را دفن کند. او گفت: «وای بر من! آیا من نتوانستم مثل این زاغ باشم و جسد برادرم را دفن کنم؟!» و سرانجام (از ترس رسوایی و بر اثر

فشار و جدان، از کار خود) پشیمان شد؛ به معنای برانگیختن، «حاجه»: «وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَلِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِي صُورِكُمْ وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ» (غافر/۸۰)؛ «و برای شما در آنها منافع بسیاری (جز اینها) است تا به وسیله آنها به مقصدی که در دل دارید برسید؛ و بر آنها و بر کشتی‌ها سوار می شوید.» به معنای نیاز و «تحریض»: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ» (انفال/۶۵)؛ «ای پیامبر! مؤمنان را به جنگ (با دشمن) تشویق کن! هرگاه بیست نفر با استقامت از شما باشند، بر دویست نفر غلبه می کنند؛ و اگر صد نفر باشند، بر هزار نفر از کسانی که کافر شدند، پیروز می گردند؛ چراکه آنها گروهی هستند که نمی فهمند.» به معنای تحریک کردن (کاویانی، روان شناسی در قرآن، مفاهیم و آموزه‌ها، ۱۳۹۳: ۸۶).

بسیار اتفاق می افتد که گزاره دینی برای بیان یک واقعیت دیگر بیان شده است؛ ولی محققان به طور ضمنی مطلب دیگری را از آن استخراج می کنند. در این موارد چه بسا پژوهشگران دچار «خطای تداعی» شوند. خطای تداعی زمانی رخ می دهد که یک مطلب از علوم انسانی همچون روان شناسی در ذهن نویسنده وجود دارد؛ اما کلمات یا جملات مشابه در آیات و روایات، همان معنای معهود ذهنی را در ذهن او تداعی می کند و سپس فکر می کند که آیه یا روایت به همین واقعیت ذهنی معهود او اشاره دارد (نوری، به کارگیری روش تلفیقی در مطالعات علوم انسانی، ۱۳۹۱: ۳۹۳).

ب. تحلیل قواعد

دکتر کاویانی تلاش کرده است تا مفاهیم روان شناسی را براساس آیات و روایات معصومین (علیهم السلام)، به شکلی متفاوت از آنچه در نظریه های معاصر یا به تعبیر خودش «روان شناسی معاصر» بیان شده، جستجو و استخراج کند. پیش فرض اصلی وی آن است که در آیات و روایات اسلامی، مفاهیم و موضوعات روان شناسی به شکلی دقیق تر و کامل تر از روان شناسی معاصر آمده است؛ مثلاً در بحث انگیزش در قرآن معتقد است که در روان شناسی معاصر، انگیزه های انسان، منحصر به سلسله مراتب انگیزه های مادی است؛ ولی در قرآن، به سلسله مراتبی از انگیزه های معنوی هم اشاره شده است (کاویانی، روان شناسی در قرآن، مفاهیم و آموزه‌ها، ۱۳۹۳: ۱۰۷).

ج. تحلیل مراحل

نخستین گام در اکتشاف نظریه قرآنی، تحدید و تعیین موضوعی است که بناست نظریه و دیدگاه قرآن در مورد آن شناخته شود. شناخت ابعاد، مؤلفه ها و ویژگی های موضوع مورد پژوهش، نخستین گام

در جهت کشف نظریه قرآن به شمار می‌رود (نظری، روش‌شناسی کشف نظریه اجتماعی قرآن از منظر شهید صدر، ۱۳۹۶: ۲۶). ازجمله مباحث کلیدی در هر شاخه علمی، توصیف و تبیین مفاهیم و کلیدواژه‌های آن علم است تا با تشخیص وجوه اشتراک و امتیاز آنها، مباحث علمی به‌دور از ابهام و ابهام صورت گیرد و با سرعت و دقت بیشتری به نتیجه بنشیند (شاملی، درآمدی مفهوم‌شناختی در قلمرو تربیت دینی، ۱۳۸۱: ۴-۳۲).

تعاریف دقیق مفاهیم دینی و مفاهیم علوم انسانی، موجب می‌شود که هم‌پوشی یا تفاوت‌های آن‌ها با یکدیگر روشن شود. گاهی ترکیب چند مفهوم در علوم انسانی، معادل یک مفهوم در دین می‌شود. برای مثال «خودمهارگری»، «تاب‌آوری» و «سخت‌رویی» که سه مفهوم روان‌شناسی هستند، معادل یک مفهوم دینی یعنی «صبر» قرار می‌گیرند یا برعکس، چند مفهوم دینی با هم معادل یک مفهوم علمی شود (نوری، به‌کارگیری روش تلفیقی در مطالعات علوم انسانی، ۱۳۹۱: ۳۹۲). اگر این تحلیل مفهومی، دقیق صورت نگیرد، تلفیق نظریه‌های دینی با مفاهیم علمی، نتیجه‌ای جز در کنار هم گذاری دو شیء متفاوت نخواهد داشت؛ پدیده‌ای که امروزه در بسیاری از پژوهش‌های روان‌شناختی، ازجمله پژوهش‌های دکتر کاویانی دیده می‌شود؛ یعنی مطالب از منابع علوم انسانی همچون روان‌شناسی مطرح می‌شود و تنها چند آیه یا روایت برای «تبیّن و تبرک» در کنار آنها نهاده می‌شود، بدون اینکه ارتباط دقیق مفاهیم و نقاط اشتراک و تفاوت آن‌ها مشخص شده باشد (همان: ۳۹۳).

نتیجه اینکه ازجمله کاستی‌های عموم مطالعات روان‌شناختی که از گذشته تاکنون در متن قرآن کریم، فراهم آمده‌اند، آن است که خردنگری به مجموع آیات و سوره‌ها بر آنها حاکم است؛ به این معنا که واکاوی مفاهیم و مدالیل آیات یا پیکره‌ای از آیات، تمام ذهن و هوش آنان را تحت الشعاع قرار داده و مانع آن شده است که آنان در آغاز یا پایان هر سوره نگاهی به مجموع آیات آن افکنند و اسرار مهمی که ناظر به مهندسی حاکم به مجموع آیات یک سوره است را کشف کنند (فداکار، رویکردشناسی و ارزیابی مطالعات روان‌شناسی اسلامی، ۱۳۹۹: ۹۸).

چهار. روش معادل‌یابی نشانگانی (دیدگاه دکتر هادی بهرامی احسان)

دکتر بهرامی احسان ازجمله پژوهشگرانی است که در برخی آثار خویش به تبیین ابعاد مختلف دیدگاهش درباره روش‌شناسی دانش روان‌شناسی اسلامی - قرآنی پرداخته است. توضیحات دکتر بهرامی احسان درباره این دیدگاه، دقیق و درخور توجه بوده و بر این اساس، برای فهم دقیق‌تر این رویکرد ابتدا مبانی روش‌شناختی آن ارائه شده است، سپس روش‌های پژوهش در آن بیان خواهد شد. مهم‌ترین مبانی شکل‌دهنده این رویکرد بدین قرار است:

الف. تحلیل مبانی

یکی از مبانی مهم و تأثیرگذار بر روش‌شناختی مؤلف گرامی، ظرفیت متون دینی، بالاخص قرآن کریم، در استخراج گزاره‌ها و معارف روان‌شناختی از آن است. ایشان در این باره می‌نویسد:

«قرآن کریم به‌عنوان فصل‌الخطاب حکمت و دانش و آگاهی درباره انسان، منبعی بی‌بدیل است که هرچه بیشتر در آن کاوش کنیم بر اعجاب ما، بیش‌ازپیش خواهد افزود. خدای متعال در قرآن کریم، در جای‌جای این کتاب زندگی، به‌ویژه درباره انسان، مختصات او، فرایندهای روان‌شناختی، فرایندهای تحولی او و فراتر از آن، در چهارچوب یک دیدگاه بی‌نهایت دقیق و منحصربه‌فرد، او را در نسبتی با دیگران، گذشته، آینده و فرجام کار، توضیح داده و تبیین می‌کند. خدای متعال در برخی از مقاطع، اساساً نه آیه یا آیاتی که سوره‌ای به نام «انسان» می‌نهد و با نگاهی بسیار بنیادین، ساختاری نظری را برای انسان از آغاز تا فرجام رسم می‌کند (بهرامی احسان، معناشناسی افسردگی از منظر قرآن؛ پیشنهاد الگویی برای پژوهش‌های قرآنی در حوزه روان‌شناسی، ۱۳۹۶: ۶۷).

ب. تحلیل قواعد

قرآن کتابی جهان‌شمول، برای همه مردم قرآن کریم به گروه، قوم یا کشور خاصی اختصاص ندارد، همچنین در بیان مطالب خود، اختصاصی عمل نمی‌کند، آیه کریمه: «وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ» (قلم/ ۵۲): «قرآن ذکری برای همه عالمیان است.» و آیه کریمه: «إِنَّهَا لِإِخْدَى الْكُبْرِ نَذِيرًا لِلْبَشَرِ» (مدثر/ ۳۶): «به‌درستی این آیه یکی از بزرگ‌ترین آیات است، درحالی‌که ترساننده بشر است.» بر جهان‌شمولی قرآن تأکید دارد. دکتر بهرامی احسان، فیاض و اخوت (۱۳۹۵) معتقدند «هرچه که مانع هدایت و مسیر رشد و کمال است، در قرآن بیان شده است و باید بتوان قرآن را به سخن درآورد و استخراج کرد.» (فداکارداورانی، بررسی و ارزیابی ماهیت (چیستی) روان‌شناسی اسلامی در مطالعات منتسب به روان‌شناسی اسلامی، فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، ۱۳۹۹: ۱-۲۶).

این تسری معنای هدایت به هرچه که به انسان مربوط می‌شود و مانع رشد او می‌شود، دایره را برای این سؤال که بسیاری از امور دیگر مانند فقر، شهرسازی و امثالهم نیز به انسان مربوط می‌شود، پس قرآن درباره آن‌ها حتماً نظر دارد، باز می‌کند.

ج. تحلیل مراحل

۱. طرح و تحلیل موضوع و تبدیل آن به مفاهیم در قالب واژه‌ها
طرح پرسش از قرآن، هرچه دقیق‌تر باشد، جواب آن نیز روشن‌تر و صریح‌تر خواهد بود؛ بنابراین، باتوجه به موضوع مورد بررسی، لازم است تا در ابتدا و پیش از مراجعه به قرآن و روایات، پرسش‌های دقیق حول آن استخراج شوند.
۲. معادل‌یابی واژگان قرآنی برای مفاهیم منطبق بر موضوع پژوهش
پرسش‌های مربوط به افسردگی، تبدیل به مفاهیمی در قالب واژه شدند. مفاهیم به دست آمده از مرحله قبل در قرآن، مورد جستجو قرار داده شد و واژه‌های متناظر با آن‌ها استخراج شدند. این واژه‌یابی قرآنی به طور دقیق براساس کتاب‌های لغت (واژه‌شناسی) معتبر مانند التحقيق فی کلمات القرآن، مفردات الفاظ القرآن، و قاموس قرآن انجام می‌شود.
۳. تحلیل معنای لغوی و فرایندی واژگان قرآنی
برای فهم بهتر گستره معنایی واژه‌های افسردگی در قرآن، معنای ریشه آنها و چگونگی اشتقاق از ریشه، مورد بررسی بیشتر قرار گرفتند.
۴. یافتن آیات و یا سوره‌های مربوط به واژگان و استخراج گزاره‌های متناسب با آن
در این مرحله تلاش بر این است تا نظام معنایی سوره براساس واژه افسردگی در هر سوره کشف و ثبت شود. فهم این نظام معنایی در هر سوره با محور قراردادن واژگان افسردگی، از راه استخراج گزاره‌ها، امکان‌پذیر است.
۵. دسته‌بندی گزاره‌ها و استنباط مؤلفه‌ها از آنها و ارائه تعریف از موضوع در هر سوره باتوجه به مؤلفه‌ها
در این مرحله، هدف این است که با بررسی روابط معنایی گزاره‌ها، به کشف مؤلفه‌های مهم علی و نشانه‌ای و در مراحل بعد، درمانی برسیم. پس از طی چهار مرحله پیشین که طراحی پرسش از افسردگی، تحلیل نشانه‌ها، کشف واژه‌های قرآنی و ثبت گزاره بود، به مرحله مؤلفه‌گیری می‌رسیم. درواقع، هدف ما از مطالعه سوره این است که عوامل، نشانه‌ها و درمان افسردگی را از آن استخراج کنیم.
۶. انطباق مطالب به دست آمده با آیات دیگر قرآن و روایات و ارزیابی صحت اعتبار آنها
در این مرحله، مؤلفه‌ها و مطالب کشف شده از جهت روایی محتوایی آزموده می‌شود؛ زیرا با وجود بهره‌مندی از علوم مختلف برای تحلیل عقلی، امکان خطا و مغالطه در برداشت، ممکن است و لازم است برای اطمینان از مصونیت از خطا، راه‌هایی اتخاذ شود. برای این کار، مؤلفه را با قرآن یا روایات محک زده و در آیات دیگر قرآن به دنبال تأییدی برای آن مفهوم می‌گردیم و گزاره تأییدی به عنوان محک درستی اکتشاف در نظر گرفته می‌شود.

۷. انطباق حقایق به دست آمده با مصادیق آن

از آن جایی که پژوهش های مربوط به اختلال های روانی ناظر به درمان است، لازم است رویکرد این پژوهش ها، کاربردی باشد. برای این منظور در ادامه پژوهش، مراحل تجربی پی گیری می شود (بهرامی احسان، معناشناسی افسردگی از منظر قرآن؛ پیشنهاد الگویی برای پژوهش های قرآنی در حوزه روان شناسی، ۱۳۹۶: ۵۰).

تأکید بر روش استخراج و مواجهه با متن قرآن، نکته بسیار دقیقی است و از بی نظمی و ابهام در مطالعات و محتوای استخراج شده می کاهد، ولی باید توجه داشت این تأکید که شما با هر سؤالی که بیابید، قرآن پاسخ آن را خواهد داد، متضمن دو نگرش است؛ نخست اینکه سؤال محقق را بدون هرگونه پیش فرض و جهت گیری فرض می کند، در این حالت همه سؤالات خنثی و مبتنی بر حقیقت عالم پرسیده می شوند و قرآن پاسخگوی کامل آنها خواهد بود. از طرفی رجوع متفاوت محققان به قرآن، حتی در سؤالات یکسان، ممکن است منجر به نتایج متفاوتی شود که راستی آزمایی مطالعات با آنچه مقصود قرآن بوده است، پرسش برانگیز است.

همچنین ممکن است موضوعی که پژوهشگر قصد بررسی آن را دارد، در قالب عبارات و مفاهیم موجود در علوم انسانی باشد. برای مثال یک روان شناس می خواهد «افسردگی» را بررسی کند، وقتی به منابع دینی مراجعه می کند، می بیند مفهومی که دقیقاً به معنای افسردگی باشد، وجود ندارد. از این رو مجبور می شود از کلمات «غم»، «حزن» و مانند آنها استفاده کند. چه بسا در منابع دینی علت هایی برای «حزن» بیان شده باشد که پژوهشگر همان علت ها را برای پدیده «افسردگی» بیان کند؛ اما درواقع افسردگی و حزن دو پدیده مشابه، اما متفاوت هستند. در این صورت، پژوهشگر دچار «تشابه مفاهیم» شده است (نوری، به کارگیری روش تلفیقی در مطالعات علوم انسانی، ۱۳۹۱: ۳۹۲).

اگر این تحلیل مفهومی، دقیق صورت نگیرد، تلفیق نظریه های دینی با مفاهیم علمی، نتیجه ای جز در کنار هم گذاردن دو شیء متفاوت نخواهد داشت؛ پدیده ای که امروزه در بسیاری از پژوهش های روان شناختی دیده می شود؛ یعنی مطالب از منابع علوم انسانی همچون روان شناسی مطرح می شود و تنها چند آیه یا روایت برای «تیمّن و تبرک» در کنار آنها نهاده می شود، بدون اینکه ارتباط دقیق مفاهیم و نقاط اشتراک و تفاوت آن ها مشخص شده باشد (همان: ۳۹۳).

۴. نتیجه نهایی بررسی رویکردهای مختلف روش‌شناختی در استخراج آموزه‌های روان‌شناختی از متون دینی

همانطور که مشاهده شد با وجود پژوهش‌های متعددی که اندیشمندان مسلمان در زمینه مطالعات روان‌شناسی قرآن بنیان انجام داده‌اند؛ اما بسیاری از پژوهش‌ها، معطوف به تطبیق نظریات روان‌شناسی معاصر با آموزه‌های قرآنی و یا استخراج یافته‌های روان‌شناختی از آیات قرآن کریم است، درحالی‌که پژوهش‌های قرآنی، نیازمند ضوابط، مبانی و پیش‌فرض‌های ساختارمند و روشمندی است که قبل از اقدام، بایستی مورد بررسی علمی قرار گرفته تا مبدا پژوهشگران این عرصه در دام تفسیر به رأی گرفتار شوند. در ادامه پژوهش حاضر به معرفی روش‌شناسی مبتنی بر یک ساختار روش‌شناختی کاملاً دقیق و هوشمند، در استخراج آموزه‌های روان‌شناختی از قرآن کریم، اقدام کرده است تا راهی پیش‌روی پژوهشگران این عرصه قرار بگیرد.

۵. الگوی پیشنهادی (روش تبیین شاکله محور)

یک. مبانی

پیش از پرداختن به هر فعالیت روشمند در هر علم، پرداختن به پیش‌فرض‌ها و زیربناهای نظری آن ضرورت دارد. این پیش‌فرض‌ها را «اصول یا مبانی» می‌خوانیم (رضایی آدریانی، «روش‌شناسی استنباط سبک زندگی از قرآن»، ۱۳۹۵: ۷۰).

در فهم یک متن یا سخن، سه مؤلفه مطرح است؛ متن، مؤلف (صاحب سخن یا ماتن) و مفسر (علی‌تبارفیروزجایی، فهم دین: مبانی کلامی، برابند و برون‌داد، ۱۳۹۰: ۴۴۳). به بیان دیگر از مهم‌ترین مباحث مربوط به فهم متن، محوریت متن و ماتن و میزان و سهم هریک از مؤلفه‌های سه‌گانه، یعنی «ماتن» (مؤلف و صاحب سخن)، «متن» و «مفسر» (خواننده و فهمنده) است (همان: ۴۱۰). نگارنده بر این باور است که با به‌کارگیری پیش‌فرض‌های متناسب در حوزه‌های «معرفت‌شناختی»، «دین‌شناختی»، «انسان‌شناختی» و «روش‌شناختی» می‌توان به کشف و طبقه‌بندی روشمندانه معارف روان‌شناختی قرآنی دست یافت.

الف. مبانی معرفت‌شناختی

وجود گزاره‌های دارای بنیان‌های روان‌شناختی

بنیان‌نهادن روش‌های فهم و اجتهاد علمی از متون دینی نیاز به قواعد و اصول موضوعه «معرفت‌شناختی» مبتنی بر زوایای دقیق منابع معرفتی در این عرصه دارد که با انجام این گونه

پژوهش‌ها تحقق می‌یابد. برای نمونه توسعه روش‌های چندمرحله‌ای و سلسله‌مراتبی از فهم عمومی تا فهم تخصصی و پیشرفته، برای تبیین و کشف و استخراج قوانین علمی از متن، بر این ظرفیت معرفت‌شناختی قرآن و متون اسلامی، مبتنی است که بدانیم «گزاره‌های نمودیافته تجویزی و تشریعی، دارای زیرساخت‌های علمی و تکوینی انسان‌شناختی و روان‌شناختی است» که در لایه‌های زیرین معنایی الفاظ آیات و روایات قرار دارد (نورعلیزاده، ظرفیت‌شناسی مبنایی قرآن، برای فهم و برداشت علمی از آن باتوجه به نمونه‌های روان‌شناختی، ۱۳۹۶: ۱۷). غروی در این باره می‌گوید: «به عقیده من چون این دین برای هدایت انسان‌هاست، در لایه‌های آیات و روایات، آشکارا به «مفاهیم روان‌شناختی» هم اشاره شده است. برای مثال در آیاتی که درباره منافقان آمده ﴿وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ كَأَنْهُمْ خُشْبٌ مِّنْ دُخَانٍ يَّخْسَبُونَ كُلَّ صَاحِبِ عِلْمٍ عَلَيْهِمُ الْعَذَابُ فَأَعِزِّهُمْ اللَّهُ تَعَالَى يُؤْفَكُونَ﴾ (منافقون/ ۴)؛ «چون آنان را ببینی جسم و ظاهرشان تو را به شگفت آورد، و اگر سخن گویند به سخنانشان گوش فرامی‌دهی، گویی چوب‌های خشکی هستند که به دیواری تکیه دارند هر فریادی را به زیان خود می‌پندارند. اینان دشمن واقعی‌اند؛ از آنان پرهیز؛ خدا آنان را بکشد؛ چگونه منحرف می‌شوند.» دلیل اینکه چرا این گونه برخورد می‌کنند و علت ترس آنها و نوع عملکردشان را می‌توان به دست آورد. یا اینکه چرا انسان در برابر حق مقاومت می‌کند و گاهی آن را انکار می‌کند (غروی، ظرفیت‌شناسی علوم انسانی در تحول علوم انسانی، ۱۳۹۴: ۲۷۶).

ب. مبنای انسان‌شناختی

فرانیازها، اساسی‌ترین شاخصه رشد در انسان

توجه به «شاخصه‌های رشد انسانی»، به عنوان حیاتی‌ترین مقوله انسانی و عامل صلاح و فساد هر فرد و جامعه‌ای در طول تاریخ، همواره مورد توجه و اهتمام مکاتب گوناگون تربیتی بوده است. انسان نیازهایی متعالی دارد که در علم انسان‌شناسی رشد، از آن به «فرانیاز» تعبیر می‌شود، از جمله:

۱. نیاز به درک حضور خداوند در هستی (لقمان/ ۲۵).
۲. نیاز به محبت، عشق و دوستی؛ با این نیاز در آموزه‌های قرآنی با واژه «وَدَّ» و «حَبَّ» اشاره شده است (بروج/ ۱۴). نیاز انسان به محبت و دوستی با خداوند، بیش از دوستی با دیگران مطرح بوده است. پیامبر می‌فرماید: «با همه دل‌هایتان خدا را دوست داشته باشید» (مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳: ۳۴۰/۸۴).

۳. نیاز به حس هویت و شخصیت (تعاбір «أَنْتَ أَسْأَلُكَ» در مجموعه نیایش‌های اهل البیت (ع)).

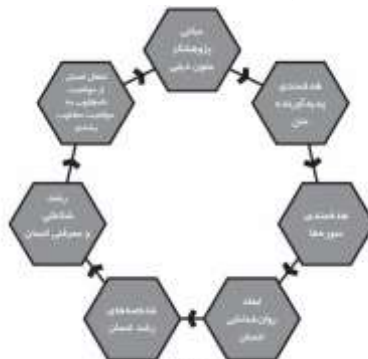

۴. نیاز به خودشکوفایی که همان هدف غایی خلقت، یعنی «قرب الی الله» است. در این میان مجموعه نیایش‌ها، سطح تحلیل چіستی، چرایی و چگونگی این رشد مطلوب و رسیدن به هدف غایی را به دست می‌دهند: «إِلَهِی وَرَبِّی مَنْ لِي غَیْرُکَ... وَ لَأَنَادِیْکَ أَیْنَ کُنْتُ یا وَلِیَ الْمُؤْمِنِینَ یا غَايَةَ آمَالِ الْعَارِفِینَ» (دعای کمیل) با مروری بر آموزه‌های اهل بیت (علیهم‌السلام)، می‌توان گفت ادعیه و نیایش‌های اهل بیت، ژرف‌ترین جستجوی زیستی آدمیان است. دستیابی به رشد و کمال، درونی‌ترین لایه تحلیلی نیایش‌های بشری است. خواهانی‌های اهل بیت علیهم‌السلام، سامانه‌ای جامع از فرآورده‌های انسانی است (آکوچکیان، انسان و ساحات وجودی او بر مدار آموزه‌های رشد شناخت _ اوصیایی، ۱۳۹۵: ۷۰-۱۰۷).

مازلو (Abraham (Harold) Maslow) تبیین انگیزشی جداگانه‌ای را برای اشخاص خودشکوفای معرفی کرده و آن را «فرانگیزش» نامیده است. فرانیاها حالت‌های رشدی هستند که افراد خودشکوفای در جهت آنها تحول می‌یابند. فرانیاها حالت‌های هستی مثل خوبی، یگانگی، عدالت، بی‌نیازی از غیر و... هستند (کاوایانی، منابع انگیزش اخلاقی با رویکرد تطبیقی بین دیدگاه علامه و مازلو، ۱۳۹۰: ۷۹-۱۹۴).

ج. مبانی قرآن شناختی

بی‌تردید اساسی‌ترین هدف قرآن کریم، رشد انسان‌هاست: «يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَآمَنَّا بِهِ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا أَحَدًا» (جن/۲)؛ «...که به راه خیر و صلاح هدایت می‌کند، بدین سبب ما به آن ایمان آورده و دیگر هرگز به خدای خود مشرک نخواهیم شد.» چراکه مخاطب اصلی و اولی قرآن، از هر جنس، نژاد و طبقه‌ای و در هر زمان و مکانی، انسان است. این امر، از خطاب‌های عام قرآن به خوبی قابل استفاده است. کلمه «ناس» در حدود ۲۳۸ بار؛ تعبیر «یا ایها الناس»، ۲۱ بار؛ «یا بنی آدم»، ۵ بار و «انسان»، ۶۵ بار، در قرآن آمده است و این حکایت از توجه جدی و صریح قرآن به انسان و برآورده ساختن نیازهای او دارد (رضایی، رابطه اهداف قرآن با اهداف علوم انسانی، ۱۳۹۶: ۹۱۹).

شکل ۴-۲

دو. قواعد

الف. قواعد عام

سیاق‌شناسی و بافت متن

فهم متن باید در سیاق و بافت متن و فضای معنایی حاکم بر آن، صورت بگیرد. سیاق از جمله مؤلفه‌های بسیار مؤثر در تشخیص مراد و مقصود متکم است که نقشی فزاینده‌ای در تفسیر دارد، تا آنجا که برخی از مفسران تنها مسیر رهیافت کلامی الهی را تدبّر در سیاق آیات و استمداد از قراین داخلی و خارجی دانسته‌اند (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۱۳/ ۲۳۰). امروزه این دیدگاه که معنای جمله و مدار نقش و جایگاه آن در بستر، زمینه و منظومه‌ای است که در آن قرار دارد، در دیدگاه و تیگشتاین و مکتب گشتالت نیز دیده می‌شود. زمینه و بافت می‌تواند مفاهیم را تعریف و گزاره‌ها را به لحاظ معنایی تحلیل کند (قراملکی، اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی، ۱۳۹۹: ۱۱۶).

ب. قواعد خاص

تنقیح مناط و الغای خصوصیت در رفتار (توجه به ظاهر و باطن آیات)

آیات قرآن کریم دارای ظاهر و باطن است و این مطلب در روایات متعددی از شیعه و اهل سنت حکایت شده است. حتی برخی آنها را صحیح و مورد اتفاق جمهور مفسران دانسته‌اند. بطن قرآن به معنای مدلول التزامی است که مورد نظر برخی قرآن‌پژوهان معاصر است. این مطلب با ظاهر قرآن نیز قابل جمع است؛ بلکه برای مفسر لازم است که بدان توجه کند، چون مدلول التزامی از مدلول‌های معتبر الفاظ است. روشن است که این معنای بطن، دارای ضوابط خاص خویش است که از تفسیر به رأی به دور خواهد بود (رضایی‌اصفهانی، منطق تفسیر قرآن (۱)، ۱۳۹۲: ۴۹۴).

به روشنی پیداست که اقتدا به رفتار، با حفظ تمام ویژگی‌های فردی و محیطی، امکان‌پذیر نیست، از این رو باید پس از مشاهده رفتارها، برای درس‌آموزی از آن، آن را به صورت کاملاً عرفی از مشخصات مصداقی و ویژگی‌های موردی، تجرید کرد و به روح و جوهر آن دست یافت. در علم اصول این گونه توسعه را «الغای خصوصیت» و «تنقیح مناط» نام نهاده‌اند (عالم‌زاده‌نوری، استنباط حکم اخلاقی از سیره و عمل معصوم (علیه السلام)، ۱۳۹۶: ۱۹۹). از این قاعده مهم در توسعه قوانین رفتاری در سوره‌های قرآن کریم استفاده می‌کنیم تا به این صورت می‌توانیم گزاره‌های روان‌شناختی قرآن کریم را به همه اعصار و امصار تسری بدهیم.

سه. مراحل

در این فراز به مراحل روش شناختی مدل پیشنهادی، به صورت خلاصه اشاره می‌کنیم:

گام اول: مسئله‌شناسی

اولین گام در روش‌شناسی پیشنهادی، بررسی مسئله و مشکلی است که در متن با آن روبه‌رو هستیم. بر این اساس مفسر راستین، نخست باید فضای نزول سوره و جو نزول قرآن (یعنی شناسایی شرایط و مشکلات حاکم بر جامعه اسلامی هنگام نزول سوره خاص نیز تمامی دوران رسالت از آغاز تا انجام که هدف کلان سوره و قرآن را نمایان می‌سازد) را به دقت بررسی کند. در روش پیشنهادی نخست بدون بررسی‌های تاریخی، با مطالعه روشمند محتوای سوره و توجه به «گزاره‌های خبری و انشایی سوره»، می‌توانیم به فضای سوره دست یابیم. در این راستا دو اقدام به شرح زیر انجام می‌شود:

اقدام اول، ساختارشناسی متن

در این گام به صورت تفصیلی به هر دو نوع از متون دینی می‌پردازیم:

الف. متون تجویزی

گاه از خود متن یا قرائن بیرونی می‌توان دریافت که متن ناظر به «مسئله‌ای خاص» است و هدف از آن به دست آوردن راه‌حل برای مواجهه درست با آن است که می‌تواند بازدارنده یا وادارنده باشد. به این متون، متون تجویزی می‌گوییم.

ب. متون توصیفی

متون دینی در قالب توصیف، انسان‌های خوب و بد را به حالت خوب و بد، توصیف و یا پیامدها و ابعاد مختلف حالت خوب و بد را تشریح می‌کنند. می‌توان با استفاده از روش «معکوس‌سازی» مشکل و مسئله روان‌شناختی آن را پیدا کرد. معکوس کردن وضعیت مطلوب، مشکل را مشخص می‌کند.

اقدام دوم: دلالت‌شناسی متون توصیفی و تجویزی

از این دلالت در متون دینی به خوبی می‌توانیم به کشف وضعیت موجود در گزاره‌های توصیفی و تجویزی سوره‌های قرآن کریم برسیم.

گام دوم: سبب‌شناسی

مراد از سبب‌شناسی، تشخیص سبب مشکل است. برای روان‌شناسان خیلی مهم است که بدانند سبب مشکل چیست؟ یافتن سبب یا سبب‌های مشکل، کمک می‌کند تا علت به وجود آمدن «پدیده‌ای منفی»، را به صورت علمی، صورت‌بندی و تدوین نظری کند. در این گام به دنبال منشأ مسائل و مشکلاتی هستیم که در آیات قرآن کریم به آنها اشاره شده است. بر این اساس، روش پیشنهادی این مؤلف دارای دو مرحله وضعیت‌شناسی و شبکه‌شناسی است.

گام سوم: کشف شاکله‌های رشدی

راه دستیابی به ابعاد روان‌شناختی متون دینی، «پژوهش معکوس» است. برای یافتن نیازهای هدایتی می‌بایست «عامل سبب وضعیت نامطلوب را معکوس‌سازی» کنیم. به‌عنوان نمونه هنگامی که مشکل و چالش اصلی و اساسی جامعه عصر نزول سوره حجرات مشخص شد، نیاز هدایتی و رشد‌محور جامعه عصر نزول سوره حجرات به‌عنوان مثال، مشخص می‌شود و آن درمان و پیشگیری و مدیریت این احساس بهتر بودن دینی است.

شکل ۵-۱

نتیجه

براساس آنچه بیان شد استفاده از روش پیشنهادی در استخراج گزاره‌های روان‌شناختی از قرآن، سبب چند بهره می‌گردد:

۱. ایجاد یک سند عمومی که تحقیق را توصیف می‌کند، وظیفه‌ای است که تحقیق را کامل می‌کند. در این مرحله، محققان آنچه در فرآیند فراترکیب کیفی ظاهر می‌شوند را ارائه می‌کنند. ارائه مؤثر یافته باید مخاطبان مختلفی را که می‌توانند از فراترکیب استفاده کنند تا از نتایج تحقیقات به‌عمل‌آمده، بهره‌مند شوند، مورد توجه قرار دهد (عابدی‌جعفری و امیری، فراترکیب، روشی برای سنتز مطالعات کیفی، ۱۳۹۸: ۷۴-۸۷).

در این مرحله یک فرایند سه‌مرحله‌ای برای روش پیشنهادی برای دستیابی به گزاره‌های روان‌شناختی ارائه گردید که شامل: مرحله اول: فهم ظاهر متن، مرحله دوم: فهم مقصود متن، و مرحله سوم: فهم تخصصی متن (فهم روان‌شناختی متن)؛ که خود شامل سه گام به‌صورت زیر است:

گام اول: مسئله‌شناسی (توصیف وضعیت نامطلوب موجود)
 گام دوم: تبیین و تحلیل مسئله (تبیین وضعیت نامطلوب موجود)
 گام سوم: کشف شاکله‌های هدایتی - رشدی

شکل ۱-۱ - مراحل انجام فراترکیب

۲. کشف راهبرد کلی قرآن کریم، یعنی «راهبرد توصیفی - تبیینی» از مهم‌ترین نتایج روش‌شناختی این پژوهش است. درواقع قرآن کریم در نظر به پدیده‌های مختلف انسانی واجد رویکرد توصیفی است و در موارد زیادی به توصیف پدیده‌ها و ویژگی‌های انسانی اشاره می‌کند: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (اعراف/ ۹۶)؛ «و چنانچه مردم شهر و دیارها همه ایمان آورده و پرهیزکار می‌شدند، همانا ما درهای برکاتی از آسمان و زمین را بر روی آنها می‌گشودیم و لیکن (چون آیات و پیغمبران ما را) تکذیب کردند، ما هم آنان را سخت به کیفر کردار زشتشان رسانیدیم.» منتهی هرچند در قرآن کریم، نگاهی توصیفی بر پدیده‌های روان‌شناختی و انسانی حاکم است، بدون تردید در آن، تبیین نیز نهفته است.

۳. از کاربردهای روش‌شناسی پیشنهادی در روان‌شناسی قرآن‌بنیان، کشف نظام روانی انسان است که درواقع هدف اصلی پژوهش‌های روان‌شناسی روز را نیز تشکیل می‌دهد، بنابراین می‌توانیم از مجموع گزاره‌های تجویزی و توصیفی هریک از سوره‌های قرآن کریم، به نظام روان‌شناختی جدیدی در مورد انسان برسیم.

۴. از نتایج مهم روش اکتشافی برگزیده، کشف شاکله‌ها یا الگوهای ویژه بهنجار یا نابهنجار رفتاری از سوره‌های قرآن کریم است. شاکله صفات نابهنجار، همان شاکله‌های اختلال‌زا هستند.

۵. از آنجاکه صدور گزاره‌های دینی - روان‌شناختی موجود در متون اسلامی، بر مبنای حقایق و قوانین بوده است؛ پس درواقع «کشف این قانونمندی، مبنای پژوهش‌های اسلامی - روان‌شناختی» است که راهبرد روش‌شناختی به کار گرفته شده در آن «راهبرد حرکت از گزاره به قانون»، یعنی پژوهش

معکوس نامیده می‌شود. در اثر این تکنیک معکوس‌سازی، در مرحله اول، قانون و حقیقت روان‌شناختی، کشف و استخراج می‌شود و در مرحله دوم، سازوکار روان‌شناختی بین آنها، تبیین می‌گردد. با استخراج قانون و تبیین آن، می‌توان این قانون روان‌شناختی را بر مصادیق جدید، تطبیق داد و براساس آن به پیش‌بینی و کنترل یا تغییر حالت‌های روان‌شناختی پرداخت.

۶. قرآن کریم به‌عنوان اولین منبع دینی، هدف خودش را هدایت و رشد انسان‌ها بیان کرده است و مهم‌ترین جنبه رشدی و هدایتی در انسان‌ها، جنبه شناختی و معرفتی و ادراکی (مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۰۳: ۵/ ۳۱۲: عن حسین بن علی: أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّ اللَّهَ مَا خَلَقَ خَلْقَ اللَّهِ إِلَّا لِيَعْرِفُوهُ؛ فَإِذَا عَرَفُوهُ عَبَدُوهُ، وَاسْتَغْنَوْا بِعِبَادَتِهِ عَنْ عِبَادَةِ مَا سِوَاهُ؛ «ای مردم! خداوند بندگان را آفرید تا او را بشناسند، آن‌گاه که او را شناختند، پرستش کنند و آن‌گاه که او را پرستیدند، از پرستش غیر او بی‌نیاز شوند»). آن‌هاست که شامل شاکله‌های شخصیتی رشدی می‌شود و این شاکله‌های کارآمدی رشدی، بیشترین تأثیر را بر روی کُنش‌ها، رفتارها، روش‌ها و به‌صورت کلی بر روی سبک زندگی فردی، معنوی، خانوادگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و... می‌گذارد. از همین روست که روش قرآن کریم تغییر شاکله‌های پایدار شخصیتی ناکارآمدی است که موجب ایجاد وضعیت نامطلوبی در سبک زندگی جوامع دینی مسلمان شده است.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: مهدی الهی قمشه‌ای، قم: نشر فاطمه الزهرا (ع)، ۱۳۸۷ ش.
۲. ابوترابی، علی، «مبانی روش تحقیق در روان‌شناسی اسلامی»، رساله دکتری، ۱۳۹۷.
۳. اسماعیلی صدرآبادی، مهدی «تبیین و تحدید روش‌شناختی مفاهیم میان‌رشته‌ای در مطالعات قرآن کریم»، مجموعه مقالات روش‌شناسی قرآن و علوم انسانی، مهر ۱۳۹۴.
۴. اعرابی، محمد، «استراتژی تحقیق پدیدارشناسی»، فصلنامه روش‌شناسی علوم اسلامی، سال هفدهم، شماره ۶۶، بهار ۱۳۹۰.
۵. اعرافی، علیرضا، «بهره‌گیری از روش‌شناسی تحول‌یافته اجتهادی، لازمه تولید علم دینی»، روش‌شناسی علوم انسانی، حوزه و دانشگاه، شماره ۴۹، ۱۳۸۹.
۶. _____ «روش‌شناسی استنباط آموزه‌های تربیتی در آئینه سیره و کلام امام علی علیه اسلام»، مقالات برگزیده همایش تربیت در سیره و کلام امام علی (ع)، ۱۳۷۹.
۷. _____، فقه تربیتی، قم: مؤسسه چاپ زیتون، ۱۳۹۵.
۸. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۹۰.
۹. ایمان، محمدتقی؛ کلاته‌ساداتی، احمد، روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲.
۱۰. آکوچکیان، احمد، انسان و ساحات وجودی او بر مدار آموزه‌های رشد شناخت _ اوصیایی، فصل‌نامه انسان‌پژوهی دینی، سال سیزدهم، شماره ۳۵، ۱۳۹۵.
۱۱. باقری، خسرو، هویت علم دینی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۹۴.
۱۲. بهرامی‌احسان، هادی، معناشناسی افسردگی از منظر قرآن؛ پیشنهاد الگویی برای پژوهش‌های قرآنی در حوزه روان‌شناسی، تهران: دانشگاه تهران: مؤسسه انتشارات، ۱۳۹۶.
۱۳. _____، مفهوم‌شناسی افسردگی از منظر قرآن، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۵.
۱۴. بهمنی، سعید، «الگوی مفهومی نظریه‌پردازی قرآن بنیان براساس دیدگاه شهید صدر»، مجموعه مقالات انسانی قرآن بنیان، ۱۳۹۶.
۱۵. _____، نظام‌سازی قرآن بنیان: مفاهیم اساسی، راهبردها و فرایندها، پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، سال نهم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۷.
۱۶. بیرو، آلن، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه: باقر ساروخانی، تهران: کیهان، ۱۳۷۵.
۱۷. پسندیده، عباس «روش فهم و تبیین گزاره‌های دینی (قرآن و حدیث)»، اندیشه حدیث، شماره سوم، ۱۳۸۶.
۱۸. _____ «روان‌شناسی اسلامی؛ اسلامیزه کردن روان‌شناسی یا تثویز کردن معارف اسلامی؟»؛ پژوهش‌نامه روان‌شناسی اسلامی، سال اول، شماره اول، ۱۳۹۴.

۱۹. _____، «روش فهم روان‌شناختی متون دینی» (فرمد)، پژوهش‌نامه روان‌شناسی اسلامی، سال سوم، شماره ۶، تابستان ۱۳۹۶.
۲۰. _____، «روش فهم روان‌شناختی متون دینی»، مجله روان‌شناسی اسلامی، سال سوم، تابستان ۱۳۹۶.
۲۱. _____، «ساختار متن»، پژوهش‌نامه روان‌شناسی اسلامی، سال چهارم، شماره ۹، پاییز ۱۳۹۰.
۲۲. _____، درآمدی بر روش‌شناسی فهم معارف روان‌شناختی از احادیث، مجله علوم حدیث، سال ۱۲، ۱۳۹۰.
۲۳. جمشیدی، محمدحسین، مبانی و روش‌شناسی تبیین، تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام): پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۷.
۲۴. حسنی، سید حمیدرضا؛ علی‌پور، مهدی، «روش‌شناسی اجتهاد و اعتبارسنجی معرفتی آن»، مجله حوزه و پژوهشگاه، سال سیزدهم، ش ۵۰، ۱۳۸۶.
۲۵. حیدری‌فر، معجد، مدرسه پژوهش و نگارش: سیری در نگرش‌های فکری و مهارت عملی تحقیق، نیم‌نگاهی به نگرش‌ها و مهارت‌های نقد اندیشه، قم: نشر دانش حوزه، ۱۳۹۱.
۲۶. خسروپناه، عبدالحسین، دین‌شناسی، تهران: کانون اندیشه جوان، ۱۳۸۹.
۲۷. رجبی، محمود، روش تفسیر قرآن، قم: مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳.
۲۸. رضایی، شاه‌چمن، رابطه اهداف قرآن با اهداف علوم انسانی، مجموعه مقالات روش‌شناسی قرآن و علوم انسانی، ۱۳۹۶.
۲۹. رضایی‌اصفهانی، محمدعلی، «تبیین مبانی تفسیر روان‌شناختی قرآن کریم»، فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث، سال ۱۴، شماره ۱، ۱۳۹۹.
۳۰. _____، «روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در تفسیر قرآن»، اندیشه دینی دانشگاه شیراز، شماره ۳۲، ۱۳۸۸.
۳۱. _____، درآمدی بر روش‌شناسی مطالعات قرآن و علوم انسانی، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (علیه السلام)، ۱۳۹۶.
۳۲. _____، منطق تفسیر قرآن (۱)، قم: جامعة المصطفی العالمية، ۱۳۹۲.
۳۳. _____، منطق تفسیر قرآن (۳)، قم: جامعة المصطفی العالمية، ۱۳۹۲.
۳۴. رضایی‌آدریانی، ابراهیم، «روش‌شناسی استنباط سبک زندگی از قرآن»، (رساله دکتری)، قم: جامعه المصطفی العالمية، مجتمع قرآن و حدیث، ۱۳۹۵.
۳۵. شاملی، عباسعلی، درآمدی مفهوم‌شناختی در قلمرو تربیت دینی، فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، شماره ۳۲، پاییز ۱۳۸۱.
۳۶. شریفی، احمدحسین، روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی، مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی، شماره ۳۲، ۱۳۹۵.
۳۷. صادقی، اصغر خطوط کلی روش تحقیق در منابع اسلامی، تهران: آفاق، ۱۳۸۱.

۳۸. صفره، حسین، «استنطاق قرآن»، مجله پژوهش‌های قرآن و حدیث، شماره ۱، سال چهل و سوم، ۱۳۸۹.
۳۹. صمیمی، سید رشید، نقد و بررسی روش‌شناسی فهم دین از دیدگاه علامه طباطبایی و اصحاب مکتب تفکیک، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۵.
۴۰. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷.
۴۱. عابدی جعفری، عابد؛ امیری، مجتبی، «فرا ترکیب، روشی برای سنتز مطالعات کیفی»، روش‌شناسی علوم انسانی، سال ۲۵، شماره ۹۹، تابستان ۱۳۹۸.
۴۲. عالم‌زاده‌نوری، محمد، استنباط حکم اخلاقی از سیره و عمل معصوم (علیه السلام)، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۶.
۴۳. علی‌تبارفیروزجایی، رمضان، فهم دین: مبانی کلامی، برابند و برونداد، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.
۴۴. غروی، محمد، ظرفیت‌شناسی علوم انسانی در تحول علوم انسانی، قم: انتشارات حکمت اسلامی، ۱۳۹۴.
۴۵. فتح‌اللهی، ابراهیم، متدولوژی علوم قرآنی، تهران: دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۴.
۴۶. فتحعلی‌خانی، محمد، «روش و روش‌شناسی در علوم انسانی اسلامی، چهارچوبی برای تحلیل و ارزیابی نظریه‌های علم دینی و علوم انسانی اسلامی»، مجله قبسات، سال ۲۳، ۱۳۹۷.
۴۷. فداکارداورانی، فهیمه، بررسی و ارزیابی ماهیت (چیستی) روان‌شناسی اسلامی در مطالعات منتسب به روان‌شناسی اسلامی، فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، سال ۱۱، ش ۴۱، ۱۳۹۹.
۴۸. _____، رویکردشناسی و ارزیابی مطالعات روان‌شناسی اسلامی، تهران: رشد فرهنگ، ۱۳۹۹.
۴۹. فرامرزراملکی، احد، اصول و فنون پژوهش در گستره دین‌پژوهی، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۹۹.
۵۰. فوزی، یحیی، «نظریه‌ای برای فهم چرایی، چیستی و چگونگی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت مبتنی بر روش فراترکیب»، نشریه دانش سیاسی، زمستان ۱۴۰۰.
۵۱. فیاض، فاطمه، طراحی مدل اکتشافی اختلال افسردگی از منظر قرآن کریم و بررسی اثربخشی الگوی درمانی مبتنی بر آن، رساله دکتری، ۱۳۹۶.
۵۲. کاظمی، علی‌اصغر، روش و بینش در سیاست، تهران: وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۷۴.
۵۳. کاویانی، محمد، روان‌شناسی در قرآن، مفاهیم و آموزه‌ها، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۳.
۵۴. _____، منابع انگیزش اخلاقی با رویکرد تطبیقی بین دیدگاه علامه و مازلو، نشریه مطالعات اسلام و روان‌شناسی، شماره ۹، ۱۳۹۰.

۵۵. _____ «چستی روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان»، دوفصلنامه قرآن و علم، سال ۱۴، ش ۲۶، ۱۳۹۹.
۵۶. گلشنی، مهدی، از علم سکولار تا علم دینی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۸.
۵۷. لطف‌آبادی، حسین، «خرد مینوی در روش‌شناسی علمی پژوهش‌های روان‌شناسی و علوم تربیتی در ایران»، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، سال دوازدهم، ش ۴۹، ۱۳۸۵.
۵۸. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۵۹. نجاتی، محمدعثمان، قرآن و روان‌شناسی، ترجمه: عباس عرب، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۱.
۶۰. نظری، محمدعلی، روش‌شناسی کشف نظریه اجتماعی قرآن از منظر شهید صدر، فصلنامه بلاغ، سال بیستم، شماره ۵۳، ۱۳۹۶.
۶۱. نقی‌پورفر، ولی‌الله، پژوهشی پیرامون تدبیر در قرآن، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه، ۱۳۸۱.
۶۲. نوبری، علیرضا، بازنگری در فصل روان‌درمانی در قرآن، همایش ملی قرآن و روان‌شناسی، دوره ۱، ۱۳۹۹.
۶۳. نورعلیزاده، مسعود، ظرفیت‌شناسی مبنایی قرآن برای فهم و برداشت علمی از آن باتوجه‌به نمونه‌های روان‌شناختی، مجموعه مقالات قرآن و روان‌شناسی، ۱۳۹۷.
۶۴. _____، میانجی، روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی، رساله دکتری، ۱۳۹۶.
۶۵. نوری، نجیب‌الله، به‌کارگیری روش تلفیقی در مطالعات علوم انسانی، مجموعه مقالات همایش مبانی فلسفی علوم انسانی، ۱۳۹۱.
۶۶. _____، روش و مراحل پایه‌گذاری روان‌شناسی براساس اسلام، ترجمه مقاله منهج التأویل الاسلامی لعلم النفس اثر دکتر محمدعثمان نجاتی، شماره ۲۵، نشریه پژوهش و حوزه، ۱۳۸۵.
۶۷. وین، ویتن، روان‌شناسی عمومی، ترجمه یحیی سیدمحمدی، تهران: نشر روان، ۱۳۹۳.

References

1. *Quran Karim (The Noble Quran)*, Tarjome: Mahdi Elahi Qomshaei (Translation: Mahdi Elahi Qomshaei), Nashr Fatemeh Zahra (a.s.), Qom: 1387 SH (2008 CE).
2. Abedi-Ja'fari, Abed; Amiri, Mojtaba, "*Fara-Tarkib, Raveshi baraye Sontez-e Motale'at-e Keyfi*" ("*Meta-Synthesis, A Method for Synthesizing Qualitative Studies*"), Journal of Humanities Methodology, Year 25, Issue 99, Summer 1398 SH (2019 CE).
3. Abu Turabi, Ali, "*Mabani-ye Ravesh-e Tahqiq dar Ravanshenasi-ye Eslami*" ("*Foundations of Research Methodology in Islamic Psychology*"), Doctoral Dissertation, 1397 SH (2018 CE).
4. Akouchakian, Ahmad, *Ensaan va Saha'at-e Vojoody-e Ou bar Madar-e Amozeh-haye Roshd-e Shenakhti _ Owsiyaii (Man and His Existential Dimensions Based on Cognitive Developmental Teachings)*, Quarterly Journal of Religious Anthropology, Year 13, Issue 35, 1395 SH (2016 CE).
5. Alamzadeh-Nouri, Mohammad, *Estenbat-e Hokm-e Akhlaqi az Sireh va Amal-e Ma'soom (a.s.) (Derivation of Ethical Judgment from the Conduct and Actions of the Infallible (a.s.))*, Qom: Islamic Sciences and Culture Research Center, 1396 SH (2017 CE).
6. Ali-Tabar Firoozjaei, Ramazan, *Fahm-e Din: Mabani Kalami, Barayand va Borondad (Understanding Religion: Theological Foundations, Outcomes, and Results)*, Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publications, 1390 SH (2011 CE).
7. Anvari, Hassan, *Farhang-e Bozorg-e Sokhan (The Great Dictionary of Sokhan)*, Tehran: Sokhan Publications, 1390 SH (2011 CE).
8. Arabi, Mohammad, "*Strategy-ye Tahqiq-e Phedarshenasi*" ("*The Research Strategy of Phenomenology*"), Quarterly Journal of Islamic Methodology, Year 17, Issue 66, Spring 1390 SH (2011 CE).
9. A'rafi, Alireza, "*Bahregiri az Raveshshenasi-ye Tahavol-yafteh Ejtihadi, Lazemeh-ye Tolid-e Elm-e Dini*" ("*Utilization of the Evolved Ijtihadi Methodology, A Necessity for the Production of Religious Science*"), Methodology of Human Sciences, Hawzeh and University, Issue 49, 1389 SH (2010 CE).
10. A'rafi, Alireza, "*Raveshshenasi-ye Estenbat-e Amozeh-ha-ye Tarbiyat dar Ayeneh-ye Sireh va Kalam-e Imam Ali (a.s.)*" ("*The Methodology of Deriving Educational Teachings in the Light of the Conduct and Words of Imam Ali (a.s.)*"), Selected Articles of the Conference on Education in the Conduct and Words of Imam Ali (a.s.), 1379 SH (2000 CE).
11. A'rafi, Alireza, *Feqh-e Tarbiyati (Educational Jurisprudence)*, Qom: Zeytoon Publishing Institute, 1395 SH (2016 CE).
12. Bahmani, Saeed, "*Olgu-ye Mafhoomi-ye Nazariyepardazi-ye Quran-Bonyan Bar Asas Didgah-e Shahid Sadr*" ("*The Conceptual Model of Quran-Based Theorization According to Martyr Sadr's Perspective*"), Collection of Quran-Based Human Sciences Articles, 1396 SH (2017 CE).

13. Bahmani, Saeed, *Nezam-sazi-ye Quran-Bonyan: Mafaheem-e Asasi, Rahbordha va Farayandha (Quran-Based System Building: Basic Concepts, Strategies, and Processes)*, Journal of Interdisciplinary Quranic Studies, Year 9, Issue 1, Spring and Summer 1397 SH (2018 CE).
14. Bahrami Ehsan, Hadi, *Mafhoom-shenasi-ye Afsoordegi az Manzar-e Quran (Conceptual Analysis of Depression from the Perspective of the Quran)*, Tehran: University of Tehran Publications, 1395 SH (2016 CE).
15. Bahrami Ehsan, Hadi, *Ma'na-shenasi-ye Afsoordegi az Manzar-e Quran; Pishnahad-e Algoo'i Baraye Pejouhesh-ha-ye Qurani dar Hozeh-ye Ravanshenasi (Semantic Analysis of Depression from the Perspective of the Quran; A Proposal for a Quranic Research Model in the Field of Psychology)*, Tehran: University of Tehran, Publishing Institute, 1396 SH (2017 CE).
16. Baqeri, Khosrow, *Hoviyyat-e Elm-e Dini (The Identity of Religious Knowledge)*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, 1394 SH (2015 CE).
17. Biro, Alain, *Farhang-e Olum-e Ejtemaei (Dictionary of Social Sciences)*, Translated by: Baqer Sarookhani, Tehran: Keyhan, 1375 SH (1996 CE).
18. Esmaeili Sadrabadi, Mahdi, *"Tebyin va Tahlil-e Raveshshenakhti-ye Mafaheem-e Miyanreshti dar Motale'at-e Quran Karim" ("Explanation and Methodological Definition of Interdisciplinary Concepts in Studies of the Holy Quran")*, Collection of Articles on Quranic Methodology and Human Sciences, Mehr 1394 SH (2015 CE).
19. Fadakar Davarani, Fahimeh, *"Barrasi va Arzyabi-ye Mahiyat (Chisti) Ravanshenasi-ye Eslami dar Motale'at-e Montaseb be Ravanshenasi-ye Eslami" ("Review and Evaluation of the Nature (Essence) of Islamic Psychology in Studies Attributed to Islamic Psychology")*, Counseling and Psychotherapy Culture Quarterly, Year 11, Issue 41, 1399 SH (2020 CE).
20. Fadakar Davarani, Fahimeh, *Ravanshenasi-ye Islam; Raveshshenasi va Arzyabi-ye Motale'at (Islamic Psychology: Methodology and Evaluation of Studies)*, Tehran: Roshd Farhang, 1399 SH (2020 CE).
21. Faramarz Qaramaleki, Ahad, *Osoul va Fonoun-e Pejohesh dar Gostareh-ye Dinpazhouhi (Principles and Techniques of Research in the Realm of Religious Studies)*, Qom: Jame'e Modarresin, 1399 SH (2020 CE).
22. Fathali-Khani, Mohammad, *"Ravesh va Raveshshenasi dar Olum-e Ensani-ye Eslami, Chaharchebi baraye Tahlil va Arzyabi-ye Nazariye-haye Elm-e Dini va Olum-e Ensani-ye Eslami" ("Method and Methodology in Islamic Human Sciences: A Framework for Analyzing and Evaluating Theories of Islamic Science and Islamic Human Sciences")*, Qabasat Journal, Year 23, 1397 SH (2018 CE).
23. Fathollahi, Ebrahim, *Methodology-ye Olum-e Qurani (Methodology of Quranic Sciences)*, Tehran: Imam Sadiq University, 1394 SH (2015 CE).

24. Fayyaz, Fatemeh, *Tarahi Model-e Ekhteshafi Ekhtelal-e Afsordegi az Manzare Quran Karim va Barrasi-ye Asar Bakhshi-ye Ologoo-ye Darmani Mobtani Bar An (Designing an Exploratory Model of Depression Disorder from the Perspective of the Holy Quran and Examining the Effectiveness of a Treatment Model Based on It)*, Doctoral Dissertation, 1396 SH (2017 CE).
25. Foz, Yahya, "Nazariye-i Baraye Fahm-e Cherai, Chisti va Chegounagi-ye Oloog-ye Eslami Irani-e Pishraft Mobtani Bar Ravesh-e Faratarakib" ("A Theory for Understanding the Why, What, and How of the Islamic-Iranian Model of Progress Based on Meta-Synthesis Method"), Journal of Political Knowledge, Winter 1400 SH (2021-2022 CE).
26. Gharavi, Mohammad, *Zarfiyatshenasi-ye Olum-e Ensani dar Tahavvol-e Olum-e Ensani (Capacity Study of Human Sciences in the Transformation of Human Sciences)*, Qom: Hikmat Islami Publications, 1394 SH (2015 CE).
27. Golshani, Mehdi, *Az Elm-e Sekoolar ta Elm-e Dini (From Secular Science to Religious Science)*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies, 1388 SH (2009 CE).
28. Hassani, Seyyed Hamidreza; Alipour, Mehdi, "Raveshshenasi-ye Ejtehad va E'tebarsanji-ye Ma'refati-ye An" ("Methodology of Ijtihad and Its Epistemic Validation"), Journal of Hawzeh and Research Institute, Year 13, Issue 50, 1386 SH (2007 CE).
29. Heidari-Far, Majid, *Madreseh-ye Pejouhesh va Nevesh: Siri dar Negaresh-ha-ye Fekri va Maharat-e Amali-ye Tahqiq*, Nimnegahi be Negaresh-ha va Maharat-ha-ye Naqd Andisheh (Research and Writing School: An Overview of Intellectual Approaches and Practical Research Skills, A Glance at Critique Perspectives and Skills), Qom: Nashr Danesh Hawzeh, 1391 SH (2012 CE).
30. Iman, Mohammad Taqi; Kalateh Sadeqi, Ahmad, *Raveshshenasi-ye Olum-e Ensani Nazd-e Andishmandan-e Mosalman (Methodology of Human Sciences According to Muslim Scholars)*, Qom: Research Institute for Hawzeh and University, 1392 SH (2013 CE).
31. Jamshidi, Mohammad Hossein, *Mabani va Raveshshenasi-ye Tabyin (Foundations and Methodology of Explanation)*, Tehran: Imam Sadiq University: Research Institute of Cultural and Social Studies, 1387 SH (2008 CE).
32. Kaviyani, Mohammad, "Chisti-ye Ravanshenasi-ye Ejtemaei-ye Quran-bonyan" ("The Nature of Quran-Based Social Psychology"), Biannual Journal of Quran and Science, Year 14, Issue 26, 1399 SH (2020 CE).
33. Kaviyani, Mohammad, *Manabe' Angizesh-e Akhlaghi ba Ravesh-e Tatbiqi Beyn Didgah-e Allameh va Mazlo (Sources of Moral Motivation with a Comparative Approach between Allameh's View and Maslow's)*, Journal of Islamic Studies and Psychology, Issue 9, 1390 SH (2011 CE).

34. Kaviyani, Mohammad, *Ravanshenasi dar Quran: Mafaheem va Amoozesh-ha (Psychology in the Quran: Concepts and Teachings)*, Qom: Hawzeh and University Research Institute, 1393 SH (2014 CE).
35. Kazemi, Ali Asghar, *Ravesh va Binesh dar Siasat (Method and Vision in Politics)*, Tehran: Ministry of Foreign Affairs, Center for Printing and Publications, 1374 SH (1995 CE).
36. Khosropanah, Abdolhossein, *Din-shenasi (Religious Studies)*, Tehran: Kanoon Andisheh Javan, 1389 SH (2010 CE).
37. Lotf-Abadi, Hossein, "*Kherad-e Menavi dar Raveshshenasi-ye Elmi Pejouhesh-ha-ye Ravanshenasi va Olum-e Tarbiyati dar Iran*" ("*Divine Wisdom in the Scientific Methodology of Psychology and Educational Sciences Research in Iran*"), Hawzeh and University Research Institute, Year 12, Issue 49, 1385 SH (2006 CE).
38. Majlisi, Mohammad Baqer, *Bihar al-Anwar (The Seas of Light)*, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 1403 AH (1983 CE).
39. Najati, Mohammad Osman, *Quran va Ravanshenasi (The Quran and Psychology)*, Translated by Abbas Arab, Mashhad: Islamic Research Foundation, 1391 SH (2012 CE).
40. Naqipourfar, Valiollah, *Pejouheshi Piramoon-e Tadabor dar Quran (A Study on Reflection in the Quran)*, Tehran: Organization of Endowments and Charity Affairs, Osveh Publications, 1381 SH (2002 CE).
41. Nazari, Mohammad Ali, "*Raveshshenasi-ye Kashf-e Nazariye-ye Ejtemaei Quran az Manzar-e Shahid Sadr*" ("*Methodology of Discovering Social Theory of the Quran from the Perspective of Shahid Sadr*"), Balagh Quarterly, Year 20, Issue 53, 1396 SH (2017 CE).
42. Nobari, Alireza, "*Baznegari dar Fasl-e Ravandarqurani dar Quran*" ("*A Review of the Chapter on Psychotherapy in the Quran*"), National Conference on Quran and Psychology, 1st Edition, 1399 SH (2020 CE).
43. Noor Alizadeh, Masoud, Miyanjari, *Ravesh Modelyabi Mafhoom-ha va Sazeh-ha-ye Ravanshenakhti az Moton-e Eslami (Mediation, Methodology of Modeling Psychological Concepts and Constructs from Islamic Texts)*, Doctoral Dissertation, 1396 SH (2017 CE).
44. Noor Alizadeh, Masoud, *Zarfiyatshenasi-ye Mebani Quran baraye Fahm va Bardasht-e Elmi az An ba Tojah be Nemone-ha-ye Ravanshenakhti (Foundational Capacity Study of the Quran for Scientific Understanding and Interpretation with a Focus on Psychological Examples)*, Collection of Articles on Quran and Psychology, 1397 SH (2018 CE).
45. Nuri, Najibullah, *Be-Kar Giri-ye Ravesh-e Talfighi dar Motale'at-e Olum-e Ensani (Using the Combined Method in Human Sciences Studies)*, Collection of Articles from the Conference on the Philosophical Foundations of Human Sciences, 1391 SH (2012 CE).

46. Nuri, Najibullah, *Ravesh va Marhaleh-ha-ye Paeyegozari-ye Ravanshenasi bar Asas-e Eslam (Method and Stages of Establishing Psychology Based on Islam)*, Translation of the Article "Method of Islamic Authentication of Psychology" by Dr. Mohammad Osman Najati, Issue 25, Journal of Research and Hawzeh, 1385 SH (2006 CE).
47. Pasandideh, Abbas, "*Ravanshenasi-ye Eslami; Eslamizeh Kardan-e Ravanshenasi ya Theorizeh Kardan-e Ma'aref-e Eslami?*" ("*Islamic Psychology; Islamizing Psychology or Theorizing Islamic Teachings?*"), Islamic Psychology Research Journal, Year 1, Issue 1, 1394 SH (2015 CE).
48. Pasandideh, Abbas, "*Ravesh-e Fahm va Tabyin-e Gozaresh-ha-ye Dini (Quran va Hadith)*" ("*The Method of Understanding and Explaining Religious Propositions (Quran and Hadith)*"), Hadith Thought, Issue 3, 1386 SH (2007 CE).
49. Pasandideh, Abbas, "*Ravesh-e Fahm-e Ravanshenakhti-ye Motoun-e Dini (Formd)*" ("*The Method of Psychological Understanding of Religious Texts (Formd)*"), Islamic Psychology Research Journal, Year 3, Issue 6, Summer 1396 SH (2017 CE).
50. Pasandideh, Abbas, "*Sakhtar-e Matn*" ("*Text Structure*"), Islamic Psychology Research Journal, Year 4, Issue 9, Fall 1390 SH (2011 CE).
51. Pasandideh, Abbas, *Daramadi bar Raveshshenasi-ye Fahm-e Ma'aref-e Ravanshenakhti az Ahadith (An Introduction to the Methodology of Understanding Psychological Teachings from Hadith)*, Journal of Hadith Sciences, Year 12, 1390 SH (2011 CE).
52. Rajabi, Mahmoud, *Ravesh-e Tafsir-e Quran (Method of Quranic Interpretation)*, Qom: Hawzeh and University Research Institute, 1383 SH (2004 CE).
53. Rezaei Adriani, Ebrahim, "*Raveshshenasi-ye Estenbat-e Sabk-e Zendegi az Quran*" ("*Methodology of Inferring Lifestyle from the Quran*"), Doctoral Dissertation, Qom, Al-Mustafa International University, Quran and Hadith Complex, 1395 SH (2016 CE).
54. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, "*Raveshshenasi-ye Motale'at-e Miyanreshti dar Tafsir-e Quran*" ("*Methodology of Interdisciplinary Studies in Quranic Interpretation*"), Journal of Religious Thought, University of Shiraz, Issue 32, 1388 SH (2009 CE).
55. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, "*Tabyin-e Mabani-ye Tafsir-e Ravanshenakhti-ye Quran Karim*" ("*Explanation of the Foundations of Psychological Interpretation of the Holy Quran*"), Quarterly Journal of Quran and Hadith Studies, Year 14, Issue 1, 1399 SH (2020 CE).
56. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, *Daramadi bar Raveshshenasi-ye Motale'at-e Quran va Olum-e Ensani (An Introduction to the Methodology of Quranic and Human Sciences Studies)*, Qom: International Center for Translation and Publishing Al-Mustafa (PBUH), 1396 SH (2017 CE).

57. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, *Manteq-e Tafsir-e Quran (1) (Logic of Quranic Interpretation, Volume 1)*, Qom: Al-Mustafa International University, 1392 SH (2013 CE).
58. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, *Manteq-e Tafsir-e Quran (3) (Logic of Quranic Interpretation, Volume 3)*, Qom: Al-Mustafa International University, 1392 SH (2013 CE).
59. Rezaei, Shahchaman, *Rabeteḥ-ye Aḥdaf-e Quran ba Aḥdaf-e Olum-e Ensani (The Relationship Between the Objectives of the Quran and the Objectives of Human Sciences)*, Collection of Articles on Quranic Methodology and Human Sciences, 1396 SH (2017 CE).
60. Sadeqi, Asghar, *Khotot-e Kolli-ye Ravesh-e Tahqiq dar Manabe' Eslami (General Lines of Research Method in Islamic Sources)*, Tehran: Afaq, 1381 SH (2002 CE).
61. Samimi, Seyyed Rashid, *Naqd va Barrasi-ye Raveshshenasi-ye Fahn-e Din az Didgah-e Allameh Tabatabaei va Ashab-e Maktab Tafkik (Critique and Review of the Methodology of Understanding Religion from the Perspective of Allameh Tabatabaei and the Followers of the School of Tafkik)*, Qom: International Center for Translation and Publishing Al-Mustafa (P), 1395 SH (2016 CE).
62. Shameli, Abbas Ali, *Daramadi Maḥfoomshenakhti dar Ghalamro-ye Tarbiyat-e Dini (A Conceptual Introduction to the Realm of Religious Education)*, Quarterly Journal of Humanities Methodology, Issue 32, Fall 1381 SH (2002 CE).
63. Sharifi, Ahmad Hossein, *Raveshshenasi-ye Olum-e Ensani-ye Eslami (Methodology of Islamic Human Sciences)*, Sadra Islamic Humanities Research Center, Qom: 1395 SH (2016 CE).
64. Sofreh, Hossein, *"Esten'tagh-e Quran" ("Interrogation of the Quran")*, Journal of Quran and Hadith Research, Issue 1, Year 43, 1389 SH (2010 CE).
65. Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein, *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran (Al-Mizan in the Interpretation of the Quran)*, Qom, Islamic Publications Office, 1417 AH (1996 CE).
66. Winn, Whitten, *Ravanshenasi-ye Omoumi (General Psychology)*, Translated by Yahya Seyyed Mohammadi, Ravan Publishing, Tehran: 1393 SH (2014 CE).